

Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete

Kulunčić, Andreja

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Academy of Fine Arts / Sveučilište u Zagrebu, Akademija likovnih umjetnosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:215:852622>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Fine Arts in Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu

Akademija likovnih umjetnosti

Red. prof. art. Andreja Kulunčić

Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete

DOKTORSKI RAD TEMELJEM UMJETNIČKIH
DOSTIGNUĆA

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

Academy of Fine Arts

Prof. Andreja Kulunčić

You Betrayed the Party Just When You Should Have Helped it

DOCTORAL THESIS
BASED ON ARTISTIC ACHIEVEMENTS

Zagreb, 2023

SAŽETAK

Višegodišnji umjetničko-istraživački projekt *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* (2019. – 2022.) u cjelovitom obliku predstavljen je javnosti na samostalnoj izložbi u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci 2022. godine. Projekt na inovativan način kroz različite medije suvremene umjetnosti zasnovane na društveno angažiranoj umjetničkoj praksi tematizira stradanje više od 850 kažnjenica na Golom otoku i Svetom Grguru od 1950. do 1956. godine nakon raskola Tita i Staljina. Marginalizirana ženska povijest polazišna je točka rizomatskog širenja, istraživanja i aktivacije teme kroz prostorne umjetničke intervencije na lokalitetima ženskog političkog logora, dvije izložbe, složene internetske stranice, publikacije, strateškog rada na medijskoj vidljivosti te diskurzivnog programa kroz niz radionica i razgovora.

Projekt problematizira zajedničku amneziju nasilne ženske povijesti s ciljem uspostavljanja pravednijeg pamćenja te pritom poseže za subverzivnom komemoracijskom formom – *antispomenikom* – koji ne nameće sjećanje, već ga traži u stalno obnavljajućem prožimanju osporenih sjećanja i spoznaja te osjećajima publike. Tako projekt pokreće proces kolektivnog pamćenja kao jednog od načina prihvaćanja prošlosti i aktivno potiče rasprave oko toga kako se sjećamo, čega se sjećamo i koja je uloga prošlosti u budućnosti. Također, stremi ka osvještavanju činjenice kako je logorska struktura uvijek moguća, kao i tiho odobravanje i sudjelovanje u totalitarnim režimima koji se naziru oko nas, odnosno kako je odgovornost otpora na svima nama.

KLJUČNE RIJEČI: društveno angažirana umjetnost, Goli otok, politički logor za žene Sveti Grgur, ženske povijesti, antispomenik, kolektivno pamćenje, prostori izuzeća, totalitarizam

ABSTRACT

The several-years-long artistic research project *You Betrayed the Party Just When You Should Have Helped It* (2019-2022), integrally was presented to the public in an individual exhibition at the Museum of Modern and Contemporary Art in Rijeka in 2022. The project, in an innovative manner and employing various media of contemporary art founded on socially engaged artistic practice, takes up the issue of the sufferings of more than 850 female convicts on Goli Otok and Sveti Grgur Island from 1950 to 1956 after the Tito-Stalin schism. Women's history, which has been marginalized, is the point of departure for a rhizomatic broadening of, research into and activation of the theme through spatial artistic interventions at sites of the women's political prison camp, through two exhibitions, complex Web sites, publications, strategic work on media visibility and a discursive programme through a series of workshops and discussions.

The project problematises the common amnesia concerning violence in women's history with the object of setting up a more just memory and at the same time avails itself of a subversive commemorative form, the anti-monument, which does not enforce remembrance but rather searches for it in the constantly renewed permeation of contested memory and knowledge and in the feelings of the public. And so, the project has set in motion a process of collective memory as one of the ways of accepting the past and has actively instigated debates about how we remember, what we remember and what the role of the past in the future is. It also aspires to raise awareness of the fact that the structure of camp is always possible, as are tacit approval of and participation in the totalitarian regimes that are discernible around us; in other words, that resistance is incumbent upon all of us.

KEY WORDS: socially engaged art, Goli otok, women's political camp on Sveti Grgur, women's history, anti-monument, collective memory, spaces of exception, totalitarianism

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. DRUŠTVENO ANGAŽIRANA UMJETNIČKA PRAKSA	2
3. VI STE PARTIJU IZDALE	4
3.1. Arhipelag Goli	5
3.2. Prvi glasovi o postojanju ženskog logora	7
3.3. HIStory / HERstory	8
3.4. Storytelling / pripovijedanje priča	9
3.5. Svjedočanstva zatvorenica	10
3.6. Transgeneracijski prijenos traume	11
4. REALIZACIJA UMJETNIČKOG PROJEKTA	14
4.1. Intervencije na lokalitetu	14
4.1.1. Postavljanje info-table	15
4.1.2. Memorijalne točke	17
4.1.3. Živa izvedba	20
4.1.4. Umjetnička akcija	21
4.2. Crteži i objekti	23
4.3. Diskurzivni segmenti	26
4.4. Medijska strategija, web stranice i publikacije	26
5. IZLOŽBE	29
5.1. Povijesni i pomorski muzej Istre (Pula)	29
5.2. Muzej moderne i suvremene umjetnosti (Rijeka)	32
5.3. Zona sudjelovanja	40
5.3.1. Ispisivanje imena zatvorenica	40
5.3.2. Čitalačke večeri	41
5.3.3. Izrada figurica	42
5.4. Glasovi u gradu: <i>citylights</i> plakati i gerilski letci	43

6. ANTISPOMENIK	45
6.1. Memorijalizacija u suvremenom kontekstu	45
6.2. „850 žena za 850 žena“	46
7. ZAKLJUČAK	50
8. POPIS LITERATURE	51
9. PRILOZI	52
9.1. Prilozi na DVD-u (fotografija, video, PDF)	52
9.1.1. Povijesni i pomorski muzej Istre (Pula, 2021.)	52
9.1.2. Muzej moderne i suvremene umjetnosti (Rijeka, 2022.)	52
9.1.3. Muzeju Jorge B. Vargas (Manila, Republika Filipini, 2023.)	52
9.1.4. Intervencija na lokalitetima (Goli otok, Sveti Grgur)	52
9.1.5. Izrada antispomenika (Rijeka, Tenja, Korenica, Karlovac, Zagreb, Pula)	
9.1.6. Diskurzivni dijelovi projekta (radionice i razgovori).	52
9.1.7. Publikacije izložbi	52
9.2. Medijska vidljivost	53
9.2.1. Novinski prilozi	53
9.2.2. Radijski i televizijski prilozi	55
9.3. Izbor iz priloga	56
10. ŽIVOTOPIS AUTORICE	76

1. UVOD

Doktorski rad temeljem umjetničkih postignuća *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* prikazuje složenost procesa oblikovanja umjetničkog rada kroz teorijsko i povijesno istraživanje, umjetničku produkciju, eksperimentiranje i razvoj kritičke umjetničke prakse prema povijesnim narativima, aktivnog i suradničkog uključivanja publike te rada na vidljivosti teme u javnom diskursu. Kroz svoje različite etape, projekt neprestano otvara nove komunikacijske kanale javnog suočavanja s prostorom dehumanizacije i kolektivne amnezije inovativno koristeći suvremene umjetničke medije.

U prvom dijelu rada objašnjavam društveno angažiranu umjetničku praksu kao glavni umjetnički alat za razvoj projekta. Sljedeće je poglavlje posvećeno analizi i rekonstrukciji povijesti ženskog političkog logora kroz postojeća svjedočanstva i Udbine arhive kao jedine postojeće izvore dok u trećem opisujem realizaciju umjetničkog projekta koje obuhvaća višeslojno korištenje umjetničkih medija (umjetničke intervencije na lokalitetima ženskog političkog logora, crteže i objekte koji materijaliziraju memorijske tragove, diskurzivne dijelove putem kojih se stvara kritički odnos spram dominantnih povijesnih paradigmi, aktivnu participaciju publike) te pojašnjavam način izvedbe i važnost rada s medijima, izrade kompleksne web stranice i cjelovite publikacije kao dijela umjetničke strategije.

Izložbama projekta u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli (2021. godine) i Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci (2022. godine) posvećeno je četvrto poglavlje kako bi se detaljnije opisalo i analiziralo korištenje umjetničkih postupaka, njihovih dosegâ i ostvarenog potencijala publike.

Rad zaključujem kratkim povijesnim uvodom, analizom i opisom inovativnog kritičkog pristupa memorijalizacijskim praksama nasilnog naslijeđa uvođenjem koncepta *antispomenika* kroz akciju „850 žena za 850 žena“ u kojima pozivam žene da u glini izrade po jednu skulpturicu za svaku od kažnjena koje su prošle logorsku represiju. Projekt kroz proces kolektivne gradnje antispomenika marginaliziranom povijesnom događaju otvara proces decentraliziranog kolektivnog pamćenja, kao jednog od filtera dekonstrukcije, novog promišljanja i prihvaćanja prošlosti te izgradnje novih sjećanja.

2. DRUŠTVENO ANGAŽIRANA UMJETNIČKA PRAKSA

Društveno angažiranu umjetničku praksu promatram kao medij za izradu umjetničkog djela. Njezina je suština otvaranje konkretnih društvenih problema i suočavanje publike s osobnom odgovornošću za njezine devijantnosti. Obilježja takve umjetničke prakse prvenstveno su traženje neuralgičnih točki u suvremenom životu kao tema rada, odabir odgovarajućeg medija za ostvarenje rada (primjerice, akcije na javnim mjestima), prisvajanje medijskog prostora (primjerice, novine, *city-lights* i *billboard* plakati, radijski *jingleovi*, internet i sl.), izravno obraćanje publici i često kolaborativni rad na projektima, te pronalaženje javnog prostora koji odgovara odabranoj temi. Važan dio projekata društvene prakse jest i osmišljavanje produkcije (najčešće putem civilne scene i javnih aplikacija), razumijevanje metodologije koja se predlaže u ostvarenju projekta (multidisciplinarnost, istraživanje, sudjelovanje, projekt kao proces itd.) i unaprijed osmišljeno bilježenje projekta sukladno mediju i prostoru na kojem je planirano ostvarenje.

Otvaranje pitanja, osvještavanje problema, suočavanje s osobnom ulogom gledatelja/gledateljice, pronalaženje mogućih rješenja te, u konačnici, promjena zatečene situacije, osnovni su ciljevi društveno angažirane umjetnosti.

Od samih početaka svojeg umjetničkog djelovanja krećem se u mediju društveno angažirane umjetničke prakse. Ključna pitanja koja neprekidno određuju moj rad intervencije su u socijalni prostor i kako one djeluju na umjetnički sustav te resursi svijeta umjetnosti i njihovi načini interveniranja u socijalni pejzaž. Radovi su otpočeta multidisciplinarnog karaktera, nastali u suradnji sa sociolozima/sociologinjama, filozofima/filozofkinjama, antropolozima/antropologinjama, genetičarima/genetičarkama, biolozima/biologinjama, programerima/kama, psihoterapeutima/psihoterapeutkinjama, i drugim disciplinama te aktivno uključuju široku publiku u oblikovanje ili dovršavanje djela. Umjetnički proces nerijetko uključuje višeslojno istraživanje, horizontalnu suradnju i samoorganizaciju oko produkcije djela. Osim u javnim prostorima u izravnom doticaju s publikom, predstavljanje radova kroz izložbe i diskurzivne aktivnosti promatram kao moguće mjesto stvaranja novog kritičkog znanja, pri čemu je umjetnost više od sredstva prezentacije te postaje povezujuća nit koja otvara diskusije, pronalazi nove ideje i potiče djelovanje. To je vidljivo u svim mojim dosadašnjim projektima, bilo da je riječ o online projektima („Zatvorena zbilja – embrio“, „Distributivna pravda“), suradnji s radnicama u firmi pred stečajem u Zagrebu („Nama: 1908 zaposlenika, 15

robnih kuća“), radnicima imigrantima u Sloveniji („Bosanci van!“), bivšim zatvorenicima u Luksemburgu („Novi zatvor“), ilegaliziranim osobama u Švicarskoj („1franak=1glas“), maloljetnim trudnicama u Liverpoolu („Tinejdžerska trudnoća“), ženama u Splitu, Beogradu, Ljubljani i Napulju („index.žene“), radnicama i radnicima na crno u Austriji („Samo za Austrijance“), oboljelima od depresije i shizofrenije u Zagrebu („U krugu“, „Vrapčanski jastuci“, „Destigmatizacija“), aktivistima i lokalnim zajednicama u Hrvatskoj („Kreativne strategije: Početnica“, „Otočnost“), samooorganiziranim zajednicama u Meksiko Cityju („Prisvajanje i izgradnja zajedničkog“) ili suradnji s umjetnicama drugih umjetničkih disciplina u svrhu oblikovanja inovativnih projekata u kojima se preklapaju različite umjetničke prakse („ART-ACT-BOX“ i „Improvizirane strukture“).¹

U projektima novijeg datuma, kao što su „ISTE – za prihvaćanje različitosti“ sa skupinom žena različitih etničkih, vjerskih, rasnih i seksualnih identiteta, upozoravamo na prisutnost diskriminacije u hrvatskom društvu te osvještavamo važnost prihvaćanja različitosti.²

Posljednji, ovdje predloženi projekt *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, koji se razvija kroz nekoliko etapa i programskih linija, zaokružuje dosad stečena iskustva te uključuje nove estetske i konceptualne iskorake.³

¹ Internetska stranica Andreje Kulunčić na kojoj se mogu naći podaci o preko 30 različitih projekata društveno angažirane umjetnosti nastali od 1994. godine do danas, kao i informacija o izdanim publikacijama, tekstovima te opširna biografija. Dostupno na: www.andreja.info

² ISTE za prihvaćanje različitosti. Dostupno na: <https://isteonline.wordpress.com/>

³ *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Dostupno na: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/>

3. VI STE PARTIJU IZDALE ...

Istraživačko-aktivistički umjetnički projekt *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*⁴ tematizira žensko stradanje na Golom otoku i Svetom Grguru o čemu se još uvijek izuzetno malo govori. Projekt koji sam započela 2019. godine nastao je u suradnji s feminističkom antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić, u početnoj organizaciji udruge Goli otok „Ante Zemljar“ koju vodi Darko Bavoljak (inicijator sudjelovanja umjetnika i umjetnica različitim akcijama na Golom otoku) i organizaciji i produkciji udruge MAPA – Multidisciplinarni autorski projekti i akcije koju vodim od 2001. godine.

Fokus projekta je, kako smo i na samom početku istraživanja i osmišljavanja projekta odredile, propitivanje pozicije žena koje ni danas nisu ravnopravno prisutne u javnom diskursu o totalitarnom nasilju i otporima istom u Jugoslaviji početkom Hladnog rata. Cilj projekta je istražiti i uspostaviti žensko sjećanje na traumatičnu prošlost kroz prostornu umjetničku intervenciju, izložbu, internetsku stranicu, publikaciju te niz radionica i razgovora kako bi se otvorio novi oblik suočavanja s prostorom dehumanizacije. Nasilna, destruktivna i mizogina biopolitika u logoru za političke zatvorenice koja je sustavno napadala reproduktivno zdravlje kažnjenica, isključivala njihove spolne specifičnosti i u isto vrijeme okretala zatvorenice jedne protiv drugih (isključujući mogućnost empatije, brižnosti, sućuti i solidarnosti među njima), rezultirala je dubokom traumom i dugogodišnjom šutnjom žena o golootočkom iskustvu. Stoga je u fokusu projekta rastvaranje narativa koji su ostali na margini glavnih povijesnih linija.⁵

Projekt se temelji na angažiranim umjetničkim praksama kojima se propituju ideološko, društveno i političko okruženje kroz kolektivne prakse pamćenja te se istražuje i uspostavlja *antispomenik* kao forma suvremenih memorijalnih praksi nasilnog naslijeđa (oslanjajući se na teorijske koncepte James E. Younga i Todora Kuljića). U otklonu od dominantnih koncepcija memorijalne spomeničke prakse, *antispomenik* ne definira i ne nameće načine i predmete sjećanja, već otvara prostor za traganje, a posljedično i za demokratičnije kolektivno pamćenje. Projekt se kritički postavlja i prema dominantnim kontekstualnim paradigmatama prema kojima

⁴ Prema izjavi upravnice logora Marije Zelić iz knjige Dragoslav Simić i Boško Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku* (Beograd: ABC PRODUCT, 1990), 228.

⁵ Iz prvog raspisa projekta, 2019. godine. Cijeli tekst dostupan je na: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/o-projektu/>

su pitanje ženske traume i nasilnog nasljeđa, kao i trans-generacijskog prijenosa, zanemarene. Teorijska uporišta projekta čine i istraživanja o traumi, oporavku i nasilnim političkim činovima (Judith Butler, Shoshana Felman, Jacques Ranciere). Projekt se ne bavi rekonstrukcijom povijesnog događaja iz ideološke pozicije ili identifikacije krvnika i žrtve. Naprotiv, suočava se s činjenicom da su mehanizmi generiranja logorske strukture i njihova normalizacija uvijek prisutni. Oslanjajući se na teorijska promišljanja Giorgia Agambena, Hannah Arendt i Achillea Mbembea, projekt dodatno naglašava tezu da su suvremena društva temeljena na umnažanju takvih prostora kao prostora izuzeća tvorenih proglašavanjem izvanrednog stanja od strane države ili suverena, a u kojima je ljudski život (život „neprijatelja”) sveden na goli i bezvrijedni život (Homo sacer), što prema Agambenu postaje normaliziranim stanjem u suvremenim političkim sustavima.⁶ Stoga, umjetničkim prostornim intervencijama i akcijama na napuštenim lokalitetima, javnim govorom o marginaliziranoj nasilnoj ženskoj povijesti i kolektivnim radom s publikom na *antispomeniku*, projekt stremlji ka osvještavanju činjenice da je logorska struktura uvijek moguća i da svi trebamo preuzeti odgovornost za društvo u kojem živimo.

3.1. Arhipelag Goli

Feministička antropologinja Renata Jambrešić Kirin, suradnica na projektu, u tekstu napisanom za potrebe publikacije ovoga projekta pojašnjava kako Goli otok i Sveti Grgur u zajedničkom sjećanju predstavljaju mjesta represivne destaljinizacije. Nastali su kao odgovor Partije na raskol Tito-Staljin s namjerom „preodgoja“ nepodobnih članova, odnosno međupartijskim obračunom. Politički zatvorenici i zatvorenice bili su na arhipelagu Goli (prema analogiji sa Solženjicinovim *Arhipelagom Gulag*) od 1949. do 1956. kad prestaje biti zatvor za isključivo političke prijestupe. „Titova ideja kako *informbirovce treba slomiti a ne ubiti*, otvara, osim ustaljenih logorskih metoda, uvođenje niza golootočkih specifičnosti, pogotovo prema ženama.“⁷

Društvo koje je patrijarhalno prema ženskoj traumi, ali i same zatočenice koje su osjećale stid zbog onoga što su prošle, prema više istraživačica ni danas nisu ravnopravno prisutne u javnom

⁶ Giorgio Agamben, *Izvanredno stanje* (Zagreb: Deltakont, 2008).

⁷ Renata Jambrešić Kirin, *Preodgoj žena Svetom Grguru i Golom otoku – moralna korupcija i ideološka indoktrinacija*. Dostupno na: http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/01/ViStePartijuIzdale_knjiga_Renata.pdf

diskursu o totalitarnom nasilju u Jugoslaviji. Ženski glas nije ozbiljno razmatran i istražen – dominira muška naracija o logorima. Prema Jambrešić Kirin, ženska se trauma katkad koristi kao argument nepravедnosti komunističkog sistema u političke svrhe, no ne ide se u *dublju* analizu. Istraživačice ističu kako je važno upoznati i razumjeti žensku traumu te pokušati rekonstruirati cjeloviti ženski diskurs koje se odnosi na socijalističke logore (posebno Katažina Tačinjska u tekstu *Diskurs o logoru Goli otok – ženska perspektiva*).⁸

Potrebno je naznačiti da i biopolitike sustava u kojima živimo i dalje imaju u sebi mogućnost logora koji poprima sve različitije forme, pa Mbembe pojam proširuje na *logor-forme*, mjesta radikalnog onečovječenja u kojem se žrtve isključuju iz zajedničke ljudskosti.⁹

Sl.1. Lokalizet političkog logora za žene Goli otok, fotografija Andreja Kulunčić, 2019.

⁸ Znanstveni radovi vezani za temu dostupni na: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/znanstveni-radovi/>

⁹ Ašil Mbembe, *Politike neprijateljstva* (Beograd: FMK, 2019), 106–108.

Sl.2. Lokalizet političkog logora za žene Sveti Grgur, fotografija Andreja Kulunčić, 2019.

3.2. Prvi glasovi o postojanju ženskog logora

Goli otok dugo je bio prešućivan. UDBA (Uprava državne bezbednosti), odnosno tajna policija pratila je zatvorenike i zatvorenice nakon njihovog oslobađanja, a postojao je i opravdani strah od ponovnog zatvaranja u slučaju da prepričaju svoja logorska iskustva.

Prva svjedočanstva o ženskom logoru izlaze u javnost TV serijalom *Goli život*¹⁰ emitiranom od 12. do 15. ožujka 1990. godine iz studija u Sarajevu. Dokumentarni film, podijeljen u četiri epizode, snimljen je 1989. godine u Izraelu na inicijativu Danila Kiša. Dvije protagonistice filma, bivše zatvorenice Ženi Lebl i Eva Nahir Panić, po prvi put progovaraju o neljudskim

¹⁰ Scenarij Danilo Kiš i Aleksandar Mandić, režija Aleksandar Mandić, *Goli život*, Beograd, Avala Film, 1989.

uvjetima u kojima su se zatekle, o odnosima među zatvorenicama, razlozima dolaska te neprekidnog šikaniranja nakon izlaska na slobodu.¹¹

Na Kišov nagovor, Ženi Lebl zapisuje svoja sjećanja i nedugo nakon snimanja izlazi njezina knjiga *Ljubičica bela*.¹² U uvodu trećeg izdanja napisala je: „...stotine žena koje su kroz njih, kroz sva ta mesta prošle, ćutale su, osećale strah i posle četrdeset i više godina. Zašto? To pokušavam ovde da objasnim, da objasnim nešto što normalnom čoveku u normalnim uslovima, u normalnoj ili bar normativnoj državi ne bi na um palo. Ovo što sam napisala navelo je i one koje su isto ili nešto slično doživele i preživele da se otresu svih strahova, stida i ostaloga što ih je sputavalo i što ih možda još i danas sputava i da najzad progovore. Uprkos potpisane obaveze, uprkos činjenice da su bile naterane da budu 'produžena ruka' islednika deformisanih mozgova koji za sebe tvrde da 'nisu ukaljali ruke', i uprkos tome što celokupni upravni aparat države tvrdi da 'nije znao' šta se 'tamo' događalo.“¹³

Eva Grlić svoja kažnjenička iskustva prvi put objavljuje 1997. godine u knjizi *Sjećanja*¹⁴. Izbijanjem Domovinskog rata, Goli otok ponovo odlazi u zaborav, a nepoznavanje ženskog sudjelovanja u nasilnoj povijesnoj epizodi produljuje se sve do trenutka kad se u sklopu projekta nismo počele sustavno boriti protiv kolektivne povijesne amnezije.

3.3. HIStory / HERstory

Ispisati HERstory – žensku povijest, koja je često u opoziciji ili nevidljiva u odnosu prema HIStory – opće povijesti koja je ispisana iz muške pozicije, jedan je od fokusa projekta u odnosu prema povijesnoj epizodi Golog otoka. Samo objavljivanje sjećanja nije dovoljno da bi ona postala dio dominantnog povijesnog narativa. Žene su izostavljene tako da se njihova iskustva izjednačavaju s iskustvima muških zatvorenika, a kako je zatvorenika bilo više od 13 000, a zatvorenica 850, ne pridaje im se povijesni značaj.¹⁵

¹¹ Dvadesetominutni isječak iz filma redatelja Aleksandra Mandića dostupan na:

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/zatvorenice-txt/intervjui/>

¹² Knjiga je do sada imala 3 izdanja. Prvo i drugo izdanje Dječje novine, Gornji Milanovac 1990. godine. Treće izdanje Čigoja štampa, Beograd 2009. godine

¹³ Poglavlje knjige *Ljubičice bijela* Ženi Lebl dostupno na:

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/zatvorenice-txt/sjecanja/>

¹⁴ Poglavlje knjige *Sjećanja* Eve Grlić dostupno na internetskoj stranici projekta.

¹⁵ Prema nekoliko internetskih izvora koji se pozivaju na zbirni popis UDBE (koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a koji je dostupan online na desetak mrežnih stranica) kroz različite ibeovske

Stoga je projekt u svojoj drugoj godini razvoja u fokus istraživanja stavio temu „HERstory/NJENAPriča: ogoljenost ženskih strategija pamćenja“. Ona je izrasla i nadovezala se na prethodna istraživanja i umjetničku produkciju. Projekt se kritički postavlja u odnosu na dominantne kontekstualne paradigme prema kojima su pitanje ženske traume i nasilnog nasljeđa, kao i trans-generacijskog prijenosa, zanemarene. Otvara prostor za propitivanje odnosa prema ženi i njezinom mjestu u povijesti. Kako smo u drugoj godini istraživanja utvrdile, projekt upućuje na važnost analize iskustva, značenja i subjektivnog razumijevanja nasilnih događanja koji imaju kao posljedicu povlačenje žena iz javne sfere i društvenih pokreta u borbi za pravednije i humanije društvo. Renata Jambrešić Kirin ističe da brojna istraživanja prijenosa nasilne traume kod druge generacije preživjelih pokazuju kako oni dijele sa svojim roditeljima osjećaje nesigurnosti, straha, tjeskobe, gubitka kontrole nad vlastitim životom i nepovjerenja u predstavnike moći.

3.4. Storytelling / pripovijedanje priča

Prema Hannah Arendt, kako bismo što bolje razumjeli traumatične povijesne događaje, pripovijedanje priča - *storytelling*, svjedočanstva i sjećanja ljudi postaju koristan alat za suočavanje s tragedijom i traumom povijesti.¹⁶ Zbog toga projekt promišlja pozicije iskustva izazvane političkim nasiljem onih koji su isključeni iz zajednice i nisu predmet zaštite zakona. Hannah Arendt smatra da nam sjećanja ljudi mogu pomoći više od teorije. Prema Simonu Swiftu¹⁷, za Arendt je pričanje priča (*storytelling*) posebno korisno u slučaju strašnih i uznemirujućih događaja koje je teško shvatiti ili zamisliti, posebno za one koji ih nisu proživjeli. Pripovijedanje priča stoga može biti koristan alat za suočavanje s tragedijom i traumom povijesti. No, istovremeno, Arendt je pripovijedanje priča smatrala i važnim sredstvom za odupiranje zlima suvremenog svijeta.

Arendt se 1951. i u knjizi *Izvori totalitarizma* dotiče važnosti pripovijedanja priča kao jednom od načina prepoznavanja znakova totalitarizma na vrijeme. Važno je ispričati priču o tome kako i zašto su se totalitarni pokreti sredine dvadesetog stoljeća mogli dogoditi. Za nju je to ujedno i

političke logore prošlo je preko 16.000 osoba. Više o broju kažnjenika na Golom otoku u tekstu Martina Previšića <https://hrcak.srce.hr/file/197840>

¹⁶ Hannah Arendt, *Ljudi u mračnim vremenima* (Zagreb: TIM press, 2019).

¹⁷ Simon Swift, *Hannah Arendt* (Oxon, CA: Routledge, 2009).

važan čin otpora¹⁸. Njezina studija totalitarizma uči nas kako na vrijeme prepoznati što je novo i bez presedana u njima. Ispričana priča, smatrala je Arendt, može nas zaštititi od toga da se totalitarizam ponovo pojavi. Stoga smo na tragu ovih promišljanja svjedočanstva zatvorenica političkih logora Goli i Grgur koristile kao važan dio projekta.

3.5. Svjedočanstva zatvorenica

Svjedočanstva zatvorenica koja smo odabrali kao osovinu projekta, korištena iz knjige Dragoslava Simića i Boška Trifunovića *Ženski logor na Golom otoku* i dostupnih videokazivanja, činila su jedan smjer susreta publike s onim što su zatvorenice proživjele. Svjedočanstva su postala nosivim dijelom obje izložbe, publikacije, *citylights* plakata, internetske stranice, kao i intervencija na samim lokalitetima.

Nekoliko odabranih svjedočanstava korištenih u projektu:

*„Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je hrpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bi kamenje nazad do mora.“*¹⁹

Vera Winter

„Znam bila je mlada devojka, studentkinja filozofije, vrlo lepa i dobra, zvala se Zora. ... Ona je umrla. Ja sam pitala da li će sad njeni doći da je nose kući da je sahrane. Onda mi ove iz Uprave kažu – ne može to, njoj nisu istekle dve godine, ona mora tu odležati pa makar i mrtva.“
Milka Pucina²⁰

„Onaj tko je tukao jače, brže je izlazio van. Oni koji su se odupirali, ostajali su dulje, ali svi smo tučeni i svi smo mi tukli druge. Svi smo mi tamo spuštteni na razinu egzekutora.“

Vera Winter²¹

¹⁸ Swift, *Hannah Arendt*.

¹⁹ Iskaz iz videokazivanja nastao u okviru projekta *Osobna sjećanja* Documente (Centar sa suočavanje s prošlošću) koji nam je ustupljen za internetsku stranicu projekta:

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/zatvorenice-txt/intervjui/>

²⁰ Dragoslav Simić i Boško Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku* (Beograd: ABC PRODUCT, 1990), 75.

²¹ Iskaz iz videokazivanja nastao u okviru projekta *Osobna sjećanja* Documente (Centar sa suočavanje s prošlošću) koji nam je ustupljen za internetsku stranicu projekta:

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/zatvorenice-txt/intervjui/>

„Ali nigde, ni u jednom logoru nisu tako nastojali da čoveka ponize, da ga učine krpom, moralnom nakazom, da ga iznutra unište i unakaze. ... Odavde si morao da izađeš kao duhovi invalid, da se gadiš samog sebe, da se stidiš, da ceo pretekli život patiš. ... Ne sanjam ni Ravensbrik ni Aušvic, ali me Goli otok i sve preživljeno na njemu ni danas ne ostavlja.“

Novka Vuksanović²²

„Živjele smo kao zvjeri. Stalno u strahu i na oprezu.“²³

Eva Grlić

„Bilo je dana kada smo dobijale po četiri gutljaja vode pred spavanje. Brojiš: jedan, dva, tri, četiri... kada pijem vodu ja i sada brojim.“

Jelka Zrnić²⁴

„Poslije golootočkog iskustva izgubila sam samopouzdanje. Bila sam preplašena. Bojala sam se glasno i necenzurirano izreći svoju misao živeći u uvjerenju da će svaka moja riječ biti dojavljena.“

Eva Grlić²⁵

„Ja nisam neprijatelj ove zemlje, samo nisam mogla da otkucavam drugove.“

Stanica Ružić²⁶

3.6. Transgeneracijski prijenos traume

Bliska suradnja s nasljednicama kažnjenica koje su prošle Goli i Grgur te njihovo uključivanje bile su prekretnica za projekt. S jedne strane, zbog istraživanja transgeneracijskog prijenosa nasilne traume po ženskoj liniji, a što smo mogle bolje razumjeti kroz niz provedenih intervjua, a s druge strane, još važnije – zbog uključivanja nasljednica u sam proces izrade memorijalnih točaka na lokalitetima.

²² Simić i Trifunović, *Ženski logor*, 188.

²³ Eva Grlić, *Sjećanja* (Zagreb: Nakladnička kuća Durieux, 1997).

²⁴ Simić i Trifunović, *Ženski logor*, 138.

²⁵ Grlić, *Sjećanja*.

²⁶ Simić i Trifunović, *Ženski logor*, 27.

Tijekom projekta ostvarile smo suradnju s Anom Lebl (nećakinjom Ženi Lebl), Ninom Winter (unukom Vere Winter), Vesnom Domany-Hardy (kćeri Eve Grlić), Mirom Furlan (kćeri Branke Weil) i Olgom Markoč (kćeri Jelene Hadjikan).²⁷

Nina Winter je svojim rukopisom prepisala svjedočanstvo svoje bake Vere Winter za izradu memorijalne točke na Golom otoku:

Kamen smo nosile iz mora na vrh
brda. Kada je hrpa na vrhu bila
dovoljno velika, nosile bi kamenje
nazad do mora.
Vera Winter

Ana Lebl prepisala je sjećanje svoje tetke Ženi Lebl za izradu memorijalne točke na Svetom Grguru:

NA TVOJOS GRBACI SVETI GRGURE
POČELO JE ONO KLASIČNO PITANJE
„BITI ILI NE BITI?“
AUS BIJEŠ - BIČEŠ,
AUS NE BIJEŠ - BIČEŠ BIJEN,
ŽENI, LEBL

²⁷ Dio suradnje ogleda se u ustupanju materijala i pomoći oko sastavljanja životopisa za internetsku stranicu projekta: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/zatvorenice/>

Vesna Domany-Hardy prepisala je svjedočanstvo svoje majke Eve Grlić za buduću izradu memorijalne točke na Svetom Grguru:

KOJA NE TUČE, S 'NEPRIJATELJSTVOM' JOŠ
NIJE RASKRSTILA. ŽIVJELE SMO KAO ZVIJERI.
STALNO NA OPREZU I U STRAHU.

EVA GRLIĆ

4. REALIZACIJA UMJETNIČKOG PROJEKTA

Društveno angažirana umjetnička praksa je zbog kompleksnosti umjetničkih postupaka kao i nesuglasja s umjetničkim tržištem upućena na ostvarivanje projekata kroz civilno društvo kao važnim nositeljima umjetničke produkcije i društvene promjene. Kroz udrugu MAPA – Multidisciplinarni autorski projekti i akcije, koju sam zajedno sa suradnicima/suradnicama, osnovala 2001. godine i koju vodim, tijekom godina smo ostvarili značajne projekte koji se bave različitim aspektima društvenih odnosa, dijalogom s različitim publikama i suradnjom na kolektivnim projektima. Jedan od bitnih fokusa je i izvaninstitucionalna edukacija različitih skupina s inovativnim, inkluzivnim i kritičkim promišljanjem suvremenog društva.

Projekt *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* produkcijski je realiziran na isti način.²⁸ Projekt smo tijekom tri godine rizomatski širili otvarajući svake godine nove linije istraživanja i intervencija u ovisnosti od mogućnosti produkcije.

4.1. Intervencije na lokalitetu

Prostorne intervencije na lokalitetima ženskog političkog logora označile su javnosti uočljiv početak projekta. Ostavljanje traga na napuštenim (i zapuštenim) prostorima ženskog političkog logora, označilo je fizičku, ali i javnu markaciju povijesno zaboravljenog događaja.

Intervencije su se sastojale od:

- postavljanja dvojezične hrvatsko/engleske informativne table o ustroju i povijesti ženskog logora na oba otoka
- upisa sjećanja logorašica na traume doživljene tijekom boravka na oba lokaliteta
- žive izvedbe kroz medij suvremenog plesa, zvuka i glasa kao forenzike golotočkog iskustva
- umjetničke akcije izrade skulpturica u glini.

Sve četiri intervencije su na inovativan način prenesene publici izložbe – muzealiziranom fotografijom, gipsanim objektima odljeva u kamenu uklesanih izjava logorašica,

²⁸ Detaljna realizacija projekta na linku <http://www.zene-arhipelag-goli.info/oprojektu/produkcija/>

ambijentalnom video-instalacijom, dokumentacijom akcije i pokretanjem izrade kolektivnog *antispomenika*.

4.1.1. Postavljanje info-table na lokalitetu

„U ovoj uvali i na obližnjem otoku Sveti Grgur naizmjenično se od 1950. do 1956. godine nalazio politički logor kroz koji je prošlo više od 850 žena optuženih za povezanost s informbiroom. Žene su same morale izgraditi staze i objekte koji su danas vidljivi u tragovima. S iznimno okrutnim sistemom kažnjavanja, u kojemu su logorašice bile prisiljene biti i vršiteljice torture, logor je bio mjesto patnje i poniženja. Šikaniranje optuženih žena i policijski nadzor nastavljeni su i nakon izlaska iz logora“ natpis je na info-tabli koja je postavljena u sklopu projekta na oba lokaliteta, i to prvi put 64 godine nakon što su zadnje zatvorenice napustile logor.

Sl.3. Info-tabla na lokalitetu političkog logora za žene Goli otok, fotografija Ivo Martinović, 2020.

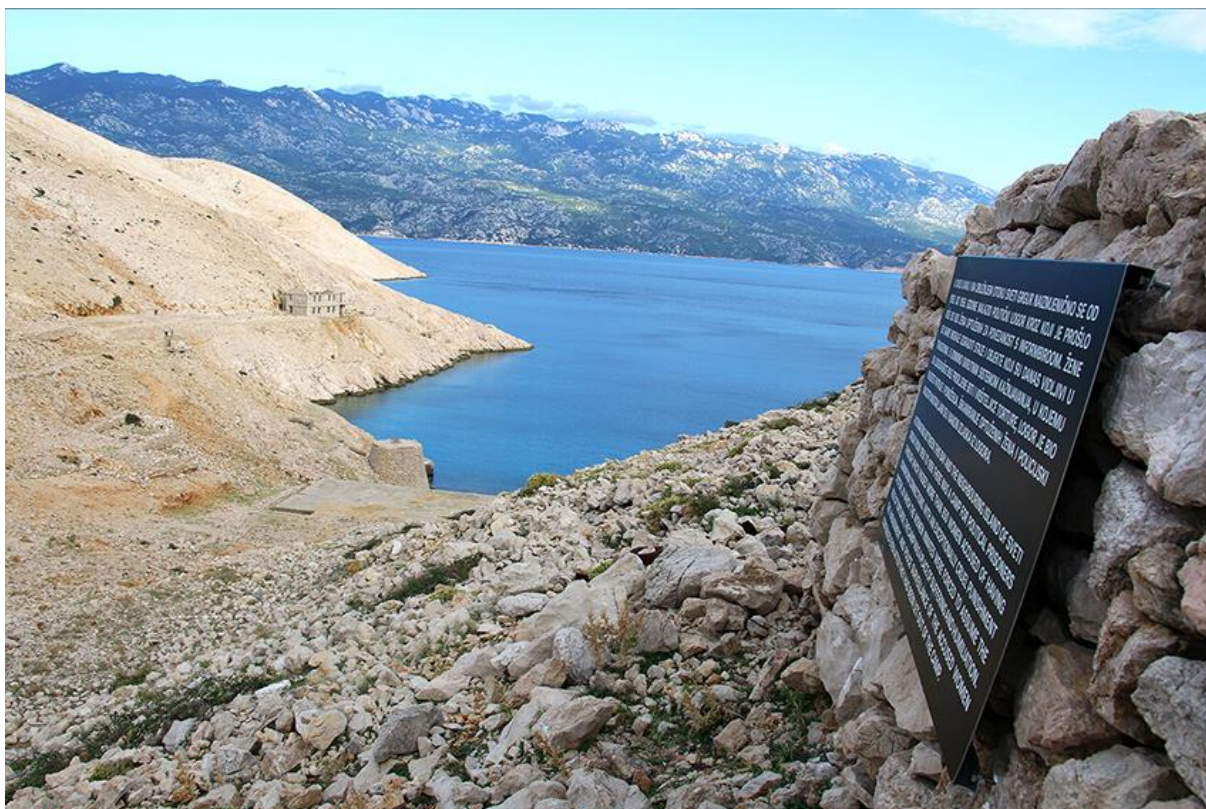
Kako Anca Verona Mihuleč, jedna od kustosica riječke izložbe projekta, pojašnjava u svom tekstu *imena, samo imena...*²⁹ „Prisvajanjem uloge donositelja odluke naspram ravnodušnog političkog režima, Kulunčić ponovno uspostavlja nužni poredak stvari, onaj koji je izostao nakon zatvaranja logora, gotovo kao da postavljanje te table – normativna i odgovorna gesta u svakoj demokraciji – daje tim pustim otocima alternativnu egzistenciju. (...) Postojanje ploče predstavlja završetak izvanrednog stanja i početak novog režima značenja izvan nove politike.“ Nakon gerilske umjetničke akcije postavljanja info-tabli na teško dostupnim lokalitetima, prostor koji je po prvi put obilježen, postaje vidljiv široj javnosti zahvaljujući razrađenoj medijskoj strategiji koji je sastavni dio projekta.³⁰

Sl.4. Info-tabla na lokalitetu političkog logora za žene Goli otok, fotografija Ivo Martinović, 2020.

²⁹ U drugom izdanju publikacije projekta, izdavač MAPA & Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb, 2022.

³⁰ Mediji o postavljanju info-tabli na Golom otoku i Sv. Grguru. Dostupno na: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/info-table-na-golom-otoku-i-sv-grguru/>

Sl.5. Info-tabla na lokalitetu političkog logora za žene Goli otok, fotografija Andreja Kulunčić, 2020.

Sl.6. Info-tabla na lokalitetu političkog logora za žene Sveti Grgur, fotografija Andreja Kulunčić, 2020.

4.1.2. Memorijalne točke

U rujnu 2020. godine na Golom otoku je uz pomoć kipara Silvestra Ninića uklesano svjedočanstvo bivše logorašice Vere Winter, ispisano rukom njezine unuke Nine Winter:

„Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je hrpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bi kamenje nazad do mora.“

Sl.7.- 11. Proces upisivanja svjedočanstva u živu stijenu, Goli otok, fotografije Ivo Martinović, 2020.

Sl.12. Upisano svjedočanstvo Vere Winter, Goli otok, fotografija Andreja Kulunčić, 2021.

U lipnju 2021. godine u živu stijenu na Svetom Grguru uklesano je svjedočanstvo Ženi Lebl, ispisano rukom njezine nećakinje Ane Lebl:

„Na tvojoj grbači Sveti Grgure, počelo je ono klasično pitanje 'Biti ili ne biti?'
Ako biješ – bićeš. Ako ne biješ – bićeš bijen.

Sl.13.-17. Upisivanje svjedočanstva u živu stijenu, Sveti Grgur, fotografije Ivo Martinović, 2021.

Sl.18. Upisano svjedočanstvo Ženi Lebl, Sveti Grgur, fotografija Andreja Kulunčić, 2021.

Kako su lokaliteti teško dostupni, skinula sam silikonski negativ oblika i teksture stijene s uklesanim tekstom te ga potom izlila u gipsu.

Postavljanjem table i upisivanjem svjedočanstva u stijenu zaokružene su intervencije na lokalitetu s kojima ostavljamo, s jedne strane, jak i vidljiv znak (info-table), a s druge – skriveni trag stalnog podsjećanja kažnjeničke torture (upisi svjedočanstava).

4.1.3. Živa izvedba

Na osnovu svjedočanstava kažnjenica, s psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić razradila sam kratke koncepte za prostorno istraživanje drugim umjetničkim medijima – za *forenziku* tijela, glasa i zvuka. U izvedbama plesačice suvremenog plesa Zrinke Užbinec, instrumentalistice Jasne Jovićević i vokalistice Annette Giesriegl iskustvo kažnjenica transferirano je u jak tjelesni doživljaj.

Sl.19. Kadrovi iz videa, Goli otok i Sveti Grgur, snimatelj Darko Bovoljak, 2020.

Video-instalacija nastala na materijalima snimljenim na lokalitetima prvi je put predstavljena na izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli u travnju 2021.³¹

³¹ Snimka ambijentalne instalacije snimatelja Ive Martinovića: <https://youtu.be/C1sfMoEIVJ8>

Sl.20. Ambijentalna video-instalacija, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, fotografija Ivo Martinović, 2021.

4.1.4. Umjetnička akcija

Skulpturice koje izrađujem na lokalitetu ženskog logora na Golom otoku simbolički utjelovljuju sjećanje na nasilje koje je ondje počinjeno. Specifični i vrlo ograničeni životni uvjeti na otoku izmijenili su tijela žena, njihovo fizičko i mentalno zdravlje, dok su one intervenirale u strukturu otoka, oduzimale od njega i mijenjale mu sastav. Kaznjenice su nenastanjene otoke pretvarale u privremeno improvizirane prostore za život. Akcija govori o besmislenosti većine prisilnih radova tijekom zatočeništva, o krhkosti tijela i težini preživljavanja u logoru. S druge strane, skulpturice izlaze, tj. izrastaju iz kamena naglašavajući činjenicu da je rad s kamenjem oblikovao zatvorenice i ostavio tragove na njihovim tijelima do kraja života. Za akciju odabirem mjesta na kojima se još uvijek vidi trag rada zatočenica, gradeći time novu naraciju na osi tijelo – transformacija – opstanak – njegovanje.³²

³² Snimka izrade glinenih figurica, snimio Ivo Martinović, 2021. Dostupno na: <https://youtu.be/aFEJi9dWXW0>

Sl.21. Akcija izrade figurica od gline, Goli otok, fotografija Ivo Martinović, 2021.

Mbembe u *Politikama neprijateljstva*³³ navodi kako je Fanonu njegovanje gesta ljudskosti. Fanon je smatrao da je ljudskost (čovječnost, humanost) stalno u nastajanju i da je ranjivost njezina baza. Bez prepoznavanja svoje ranjivosti tuđim djelovanjem, ne možemo govoriti o čovječnosti, o bezbrižnosti, o njegovanju. Njegovanjem se, smatra Fanon, možemo suprotstaviti povijesnim užasima kolonijalizma, ali je moguća samo tamo gdje postoji gesta ravnopravnog susreta s licem Drugog.

Skulpturice nastale na lokalitetu dotiču upravo tu definiciju njege. One se suše, raspadaju i nestaju. Akcija uspostavlja novi oblik suočavanja s prostorom dehumanizacije, ali je i okvir za promišljanje o definiciji čovječnosti.

³³ Mbembe, *Politike neprijateljstva*.

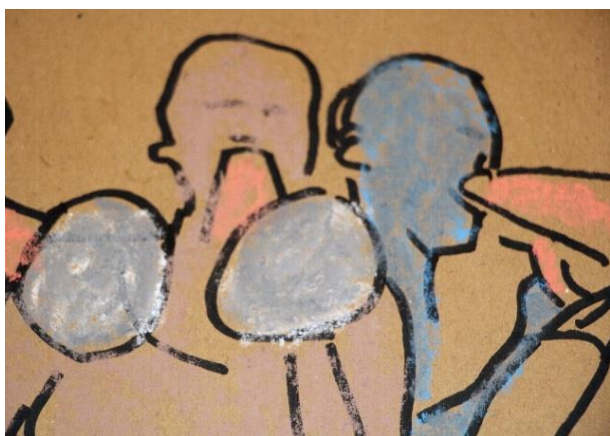

Sl.22.- 24. Figurice od gline, Goli otok, fotografije Ivo Martinović, 2021.

4.2. Crteži i objekti

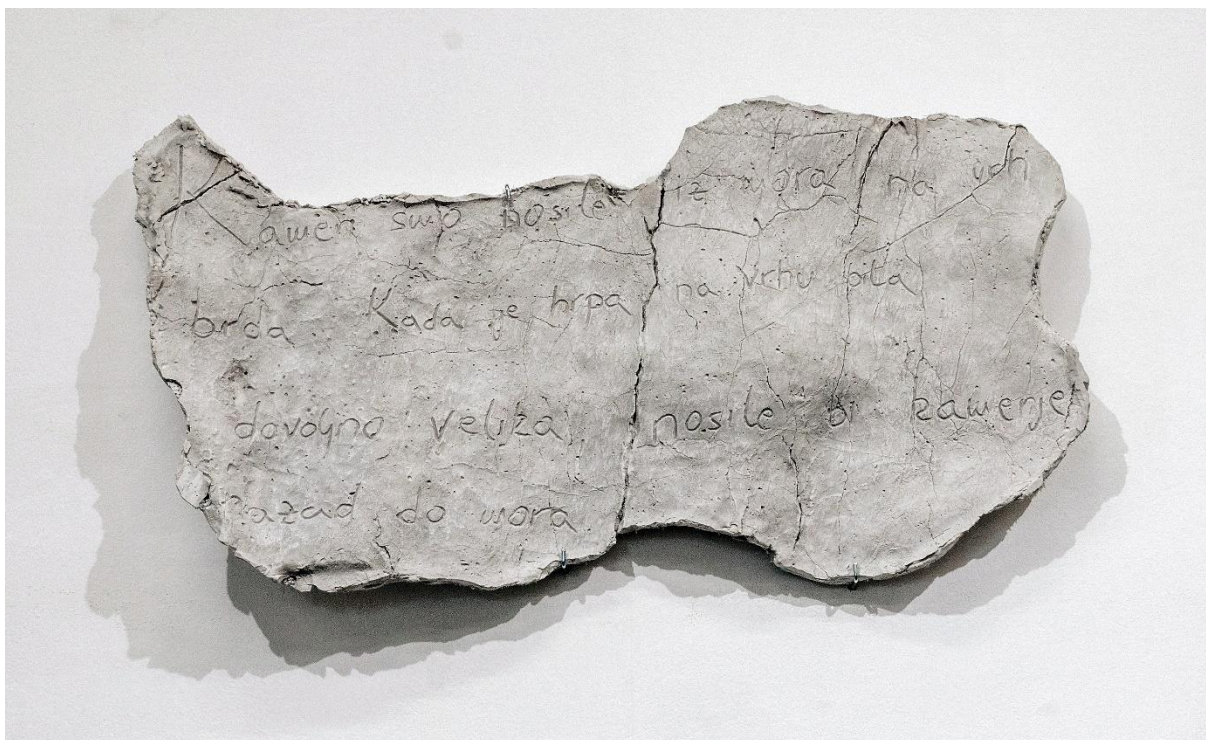
Crteži i objekti materijaliziraju memorijske tragove ženskog logora. Nastali su kao odgovor na susret s lokalitetom, materijalom, svjedočanstvima. Kroz njih gledatelj/gledateljica Goli otok susreće kao amblem kolektivne samoobmane i amnezije koje dopušta da ljudsko biće poništava drugo ljudsko biće.

Seriya crteža, kroz tjelesne geste specifične za kažnjenice, izražavaju patologiju koja se tamo odigrala. Prikazuje ranjivost tijela koje, kad promijeni poziciju na poziciji moći, i samo može nanositi bol.

Sl.25.-27. Crteži, kreda na pak papiru, Andreja Kulunčić, 2020.

Objekti su nestalni spomenici koji povezuju prostorno i vremenski udaljeni događaj, oni su veza gledatelja/gledateljice i povijesnog mjesta. Nastali su transponiranjem upisa svjedočanstva Vere Winter i Ženi Lebl iz žive stijene na gips, postajući tako otisci prostornih intervencija s lokaliteta.

Sl.28. Gipsani odljev upisa svjedočanstva Vere Winter s Golog otoka, 2020.

Sl.29. Gipsani odljev upisa svjedočanstva Ženi Lebl sa Svetog Grgura, 2021.

4.3. Diskurzivni segmenti

Diskurzivni dijelovi projekta (radionice u različitim gradovima, manjim mjestima i na samom lokalitetu) građeni su temeljem istraživanja i ciljeva projekta. Pratili su razvoj projekta kroz sve faze ujedno stvarajući i nove slojeve.

Radionice Renate Jambrešić Kirin temi su pristupale iz feminističke perspektive problematizirajući izostanak ženskog traumatskog pamćenja i posljedice koje su one ostavile na javni glas žene i njezino sudjelovanje u politici do danas. Psihoterapeutkinja Dubravka Stijačić vodila je sudionice radionica ka razumijevanju sebe u teškim situacijama, onima kojima ne vladamo te im ukazala na načine kojima možemo pomoći sebi i drugima. Vokalno-instrumentalna radionica glazbenica Annette Giesriegl i Jasne Jovičević održane na lokalitetu ženskog zavora na Golom otoku bavila se forenzikom zvuka i glasa logorske torture. Moje su radionice u prvom dijelu projekta bile usmjerene na problematiziranje ženske pozicije u suvremenom društvu kroz društveno angažiranu umjetnost dok su u nastavku bile usmjerene na uvođenje koncepta *antispomenika* kao novog umjetničkog djela kroz izradu glinenih figurica sa sudionicama.

U sklopu projekta dosad je izvedeno više od 30 radionica diljem Hrvatske (Zagreb, Rijeka, Sinj, Pakrac, Tenja, Karlovac, Korenica, Goli otok) te dvije diskusije u sklopu izložbi (Pula i Rijeka).³⁴

4.4. Medijska strategija, web stranice i publikacije

Glavni cilj medijske vidljivosti projekta je javnosti proširiti činjenicu postojanja ženskog političkog logora na Golom otoku i Svetom Grguru. Rad s medijima je tijekom svih faza prisutan, ne samo slanjem press-materijala za svaku fazu projekta, već i senzibilizacijom pojedinih novinara/novinarki za pisanje o toj temi. Tekstovi se zbog točnosti podataka i preciznosti autoriziraju prije svake objave.

³⁴ Detaljnije o diskurzivnim dijelovima projekta na mrežnoj stranici: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/diskurzivni-program/>

Nakon što je HINA objavila PR materijal projekta o postavljanju info-tabli, više od petnaest medija prenijelo je tu vijest (<http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/info-table-na-golom-otoku-i-sv-grguru/>), a povodom izložbi u Puli i u Rijeci projekt i tema projekta dobili su dodatnu, neočekivano veliku, medijsku vidljivost. Objavljeno je više od 30 tematski obrađenih priloga u lokalnim i nacionalnim televizijskim i radijskim emisijama te pisanih priloga u gotovo svim značajnijim dnevnim novinama i tjednicima u Hrvatskoj, ali i u regiji. Većina priloga posvetila je projektu značajan medijski prostor (po nekoliko stranica teksta te fotografije).

Ovakvom medijskom vidljivošću uspjele smo ostvariti cilj da se povijesno stradanje žena u logorima na Golom otoku i Svetom Grguru dovede u fokus javnosti.

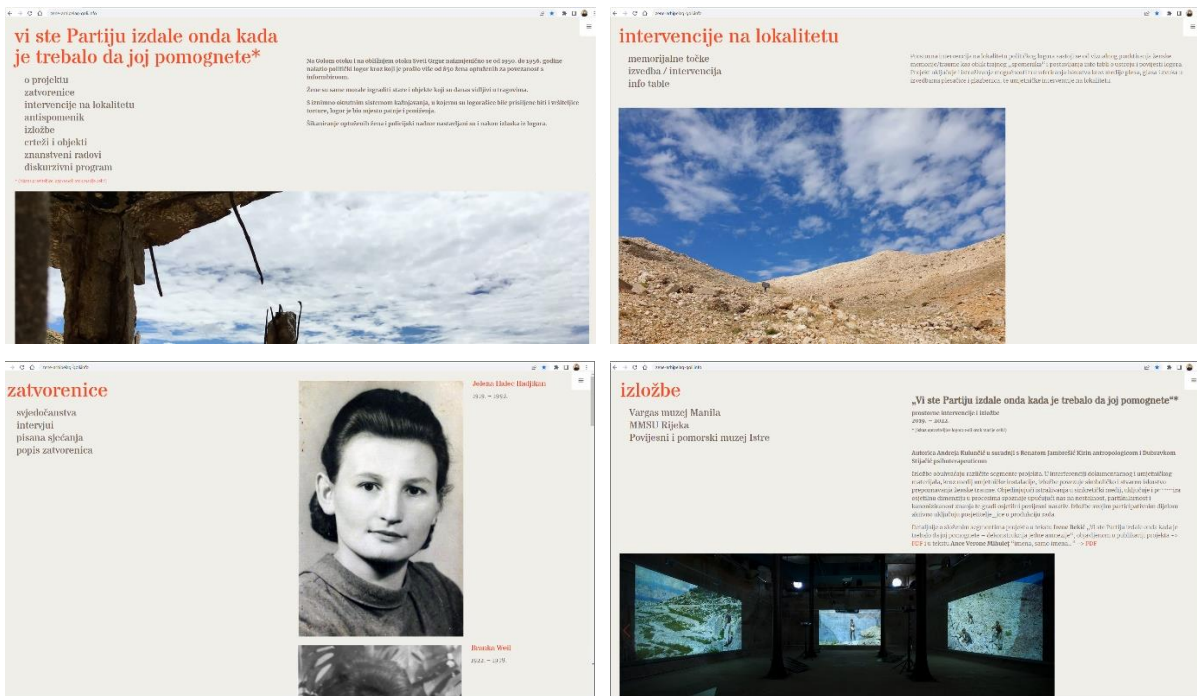
Izbor iz značajnijih medijskih objava o projektu koji su dostupni i online nalazi se u prilogu te na poveznici: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/>.

Kao rezultat trogodišnjeg istraživanja i produkcije umjetničkih akcija, objekata, crteža i izložbi, objavljene su internetske stranice projekta i dvije publikacije *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Publikacije obuhvaćaju stručne tekstove antropologinje i feminističke teoretičarke Renate Jambrešić Kirin te kustosica i povjesničarki umjetnosti Irene Bekić i Ance Verone Mihuleč. Tekst Renate Jambrešić Kirin pruža širu sliku o ženskom stradanju na Golom otoku, ukazuje na strukturu zatočenica i mehanizme kažnjavanja te govori o ideološkoj indoktrinaciji i moralnoj korupciji kao načinima „preodgoja uz društveno koristan rad“. Tekst Irene Bekić opisuje teorijska uporišta i složene aspekte projekta dok tekst Ance Verone Mihuleč pruža novi pogled na umjetnička i teorijska uporišta projekta. Publikacija uključuje i crteže, objekte, akcije kao i svjedočanstva i biografije bivših logorašica.³⁵

Internetske stranice projekta (<http://www.zene-arhipelag-goli.info>) šire vidljivost teme i čine je pristupačnijom stručnoj i široj javnosti. Biografijama zatvorenica njihova svjedočanstva i sjećanja ukazuju na neophodnost uvrštavanja ženskih iskustava u povijesne izvore. Stranica uključuje dijelove umjetničkog projekta poput diskurzivnog programa, umjetničkih intervencija i izložbi te niz tekstova objavljenih u publikacijama koji se bave temom ženskog logora na Golom otoku i Svetom Grguru. Mrežne se stranice neprestano dopunjavaju mjerodavnim sadržajima koji prate umjetnički projekt te znanstvenim, stručnim i istraživačkim

³⁵ Druga, proširena publikacija projekta dostupna je na: http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/01/ViStePartijuIzdale_DrugoIzdanje_FINAL.pdf

radovima i arhivskom građom s ciljem što bolje pristupačnosti ovoj temi široj javnosti, ali i zainteresiranim znanstvenicima/znanstvenicama koji se temom žele baviti unutar svojih znanstvenih područja. Stranice su na hrvatskom i engleskom jeziku čime razumijevanje, interes i uključivanje javnosti prelazi granice ovog govornog područja.

SI.30-33. Web stranice projekta, zene-arhipelag-goli.info, dizajn Ana Labudović

SI.34. Publikacija projekta, dizajn Negra Nigoević

5. IZLOŽBE

Izložbe obuhvaćaju različite dijelove projekta. U dijalogu dokumentarnog i umjetničkog materijala, kroz medij ambijentalne instalacije, objekata, crteža, dokumentacija akcija na lokalitetima i svjedočanstava, povezuje se simboličko i stvarno iskustvo prepoznavanja ženske traume čime se stvara osjetilni povijesni narativ otvaranjem nove memorije prema zaboravljenim događajima. Svojim sudioničkim dijelom izložbe aktivno uključuju posjetitelje/posjetiteljice u produkciju rada i grade nove memorijske tragove.

5.1. Povijesni i pomorski muzej Istre (Pula)

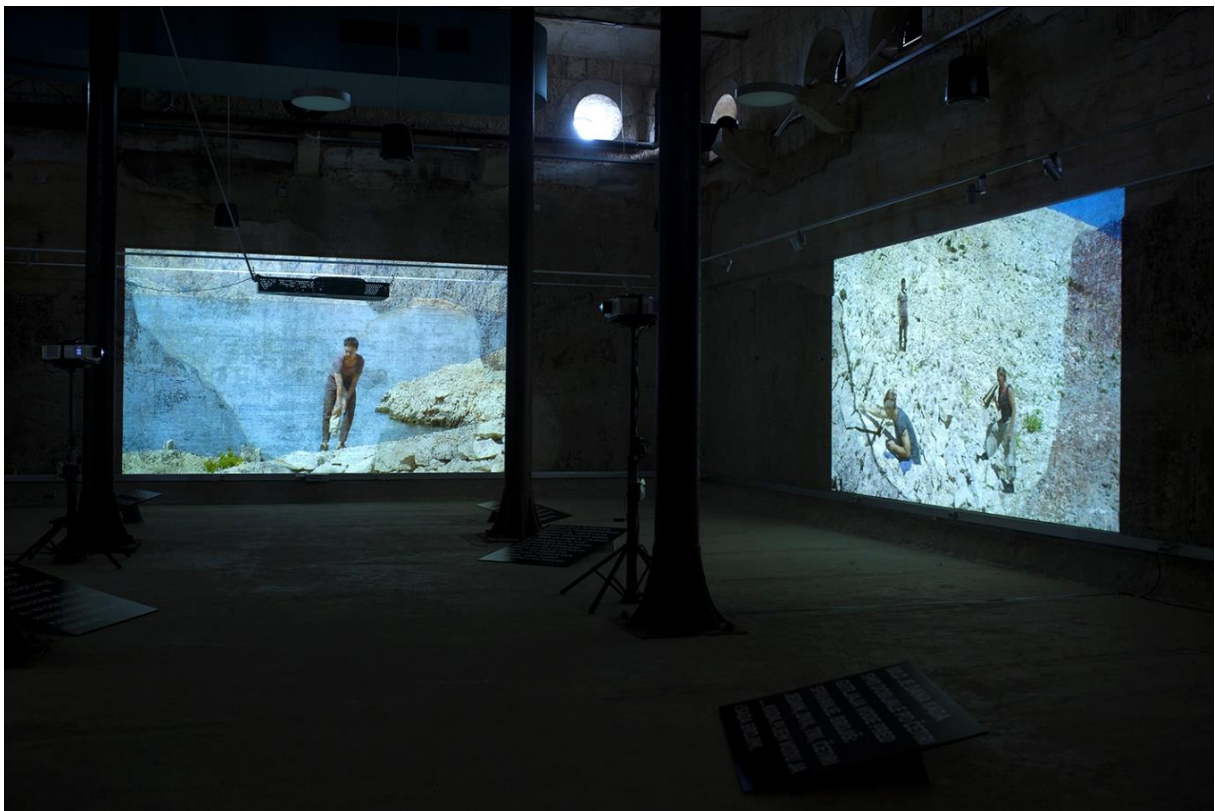
Prva izložba projekta³⁶ strateški je postavljena u povijesni muzej kako bi se naglasilo izostavljanja ženske strane događaja iz dominantne povijesti. Simbolična je to gesta koja upućuje na propust otvarajući pitanje ravnopravnosti pamćenja. Stara austrougarska vodosprema poslužila je kao prostor za ambijentalnu video-instalaciju koja je snažno transferirala tjelesno iskustvo kažnjenica kroz medij plesa u izvedbi plesačice Zrinke Užbinec te medij glasa i zvuka u izvedbama instrumentalistice Jasne Jovičević i vokalistice Annette Giesriegl. Tri monumentalne video-projeksije (dijagonale video-projeksija veće od 8m i glasni audio-efekti koji dolaze iz stropa po cijeloj duljini galerije) namjerno su projicirane izravno na rustikalne zidove vodospreme što je pojačalo povijesni doživljaj i prenijelo snažan ambijentalni dojam na posjetitelje dok hodaju kroz izložbeni prostor osvijetljen samo svjetlom video-projeksija. Osjetilni doživljaj prostora pojačan je svjedočanstvima kažnjenica o nasilnoj torturi logora raspoređenih na šest tabli po izložbenom prostoru.

Eric Ušić u svom tekstu za radijsku emisiju *Triptih*³⁷ naglasio je važnost davanja institucionalnog okvira marginaliziranom povijesnom događaju: „Ulaskom i pozicioniranjem teme u institucionalnu sferu povijesnih muzeja rad Andreje Kulunčić na specifičan način premješta, barem privremeno, zapostavljene i marginalne priče i sjećanja u središta kreiranja, legitimiranja, i reproduciranja povijesnih narativa i kolektivnog pamćenja. Tim činom Andreja

³⁶Andreja Kulunčić *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, 9.-18.4.2021., Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula. Suradnice na projektu: Renata Jambrešić Kirin, antropologinja i Dubravka Stijačić, psihoterapeutkinja. Kustosica izložbe: Irena Bekić.

³⁷ Eric Ušić, *O izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli* u radio emisiji *Triptih*. Prilog je emitiran na HRT – HR 3, 04.05.2021. <http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/triptih-andreja-kulunცი/>

Kulunčić ne preuzima ulogu koju bi povjesničar Enzo Traverso definirao kao odvjetnicu sjećanja, koja analizu i kritiku podređuje suosjećanju prema žrtvama nasilja. Andreja Kulunčić čini upravo suprotno, razotkrivanjem povijesnih ruptura i vraćanjem glasa donedavno nijemim povijesnim subjektima ona otvara prostor za kritičku analizu, refleksiju i razumijevanje. Njezin rad nije gesta muzealizacije i puke konzervacije memorije, nego poziv na stalno propitivanje i raščlanjivanje povijesnih narativa, što naposljetku projektu daje važnost i vrijednost u širem društvenom i humanističkom smislu.“

Sl.35. Ambijentalna video-instalacija, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, fotografija Darko Bavoľjak, 2021.

Sl.36. Ambijentalna video-instalacija, Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, fotografija Darko Bavoľjak, 2021.

Diskurzivni aspekt izlozbe još je više naglasio tu umjetničku strategiju suočivši dva suprotna pristupa povijesnom događaju kroz diskusiju povjesničara Martina Previšića³⁸ i feminističke antropologinje Renate Jambrešić Kirin naslovljenu „History/HERstory: diskusija o ženama u povijesti političkog logora Goli otok“. Cilj je bio, unutar povijesnog muzeja, postaviti pitanje stručnoj javnosti o izostanku specifičnog ženskog iskustva traume u povijesnim istraživanjima i naracijama o Golom otoku.³⁹

³⁸ Povjesničar Martin Previšić 2019. godine je izdao knjigu „Povijest Golog otoka“, prvu sveobuhvatnu studiju logora, koja međutim tek sporadično dotiče postojanje ženskog logora.

³⁹ Diskusija je dostupna na internetskoj stranici projekta: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/diskurzivni/history-herstory-diskusija-o-zenama-u-povijesti-politickog-logora-goli-otok/>

5.2. Muzej moderne i suvremene umjetnosti (Rijeka)

Druga izložba, postavljena u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci⁴⁰, obuhvatila je sve važnije dijelove projekta nastale tijekom tri godine. Cilj je bio samokolonizaciju tijela koje su kažnjence morale provesti radi svog opstanka u logoru, kao i kompleksni odnos među kažnjenicama, prenijeti kroz suvremeno umjetničke medije te namjernom strategijom muzealizirati dio nastalog materijala i time ga iz marginalnog povijesnog konteksta prevesti u institucionalni okvir.

Upisivanje novog sjećanja odvijalo se kroz sudioničke aktivnosti s publikom. One su neprestano nadograđivale mehanizme razumijevanja, sudjelovanja i pamćenja povijesnog fenomena.

Kako su Irena Bekić i Anca Verona Mihuleč pojasnile u izložbenom tekstu: „Čitava izložba zamišljena je kao mjesto različitih protoka. Ona postaje otok, otočki ambijent, mjesto sjećanja, simulakrum otoka, provodnik za iskustvo, poveznica između prošlog događaja i pamćenja.“⁴¹

Izložbeni prostor bio je podijeljen u tri dijela koji su pratili razvojne linije projekta i na različite načine dekonstruirale i kroz različite medije publici približile događaj.

Prvi prostor publiku je suočio s lokalitetom te joj predstavio akcije koje su izvedene u sklopu projekta (postavljanje info-table, upisivanje svjedočanstava u stijene, akcija izrade skulpturica i crteži).

⁴⁰ Andreja Kulunčić *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, 22. 2. - 20. 3. 2022., Muzej moderne i suvremene umjetnosti Rijeka. Kustosice: Irena Bekić i Anca Verona Mihuleč. Suradnice na projektu: Renata Jambrešić Kirin, antropologinja i Dubravka Stijačić, psihoterapeutkinja. <http://www.zene-arhipelag-goli.info/izlozbe/mmsu-rijeka/>

⁴¹ Irena Bekić, Anca Verona Mihuleč, *Stvaranje antispomenika*, deplijan izložbe (Zagreb: MAPA, 2022), Cjeloviti tekst dostupan je na internetskoj stranici projekta: http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2020/11/MMSU_izlozbaRijeka_deplijan_HR_TISAK.pdf

Sl.37. Postav izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, fotografija Ivo Martinović, 2022.

Gipsani odljevi urezanih svjedočanstava u stijene postavljeni su na zid kako bi oponašali arheološki nalaz otisaka prostornih intervencija s lokaliteta. Dio su cjelovitog dokumentarnog materijala akcije s izvornikom ispisanog teksta (rukopis Ane Lebl i Nine Winter) i fazama klesanja svjedočanstava u živu stijenu.

Svjedočanstva povezuju postojanost stijene i trajnost upisa s krhkošću same akcije. Kao antipod tabli koja svojom veličinom, materijalom i robusnošću privlači poglede posjetitelja/posjetiteljice i educira o strahotama logorskog sustava, upisi se stapaju s prostorom otoka unoseći poetski element trajno podsjećajući na ranjivost tijela i krhkost života u logoru.

Gesta gerilskog postavljanje info-table o ustroju i povijesti logora na oba lokaliteta, 64 godine nakon raspuštanja logora, muzealizirana je u postavu kako bi se gerilska gesta pretvorila u umjetnički objekt. „Postavljanjem reprezentativne fotografije s prikazom ploče na lokalitetu u Muzeju, autorica ponovno uspostavlja identitet mjesta, pokazujući da je to službena prekretnica i da se povijesti Golog otoka i Svetog Grgura više ne mogu zanemariti.“⁴²

⁴² Bekić, Mihuleš, *Stvaranje antispomenika*.

Sl.38. Postav izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, fotografija Ivo Martinović, 2022.

Sl.39. Postav izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, fotografija Tanja Kanazir, 2022.

Sl.40. Postav izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, fotografija Tanja Kanazir, 2022.

Snimka ruku koje izrađuju skulpturice na mjestima na kojima su još vidljivi tragovi rada kašnjenica uvode elemente brige i njege drugoga. Sve što kašnjenicama nije bilo dozvoljeno, ponavljajući pokreti ruku pokušavaju premostiti i otvoriti novi put promatranja i susreta sa ženama koje su bile dio nasilne prošlosti, ujedno otvarajući put i prema drugim, sličnim povijesnim situacijama. Transformacija tijela na kamenu, užarenost sunca, nestalnost gline koja se pod suncem suši i raspada simbolizira nasilnu simbiozu tijela i otoka koja se tu dogodila 65 godina prije moje akcije na istom mjestu.

Ova je akcija postala ujedno i uvod u novi dio projekta – *antispomenik* „850 žena za 850 žena“ u kojima pozivam žene da u glini izrade po jednu skulpturicu za svaku od kašnjenica koje su prošle logorsku represiju.

Sl.41. Postav izložbe, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, fotografija Tanja Kanazir, 2022.

Crteži izloženi u prostoru, izvedeni kredom na pak papiru, sastoje se od obrisa žena, izrezanih, lijepljenih i zašivenih koje stvaraju geste jedinstvene za zatvorenice. One se bore s težinom kamena, trče, vrište, udaraju, štite svoja tijela, strahuju i time posjetitelja/posjetiteljicu vode u samo središte složenih logorskih odnosa. Odabrani način postava crteža ukazuje na kretanje, trčanje i nesigurnost i objedinjuje ih kao moju intenciju pri njihovoj izradi, a ne kao pojedinačne umjetničke radove.

Sl.42.-43. 1700 postera za posjetitelje/posjetiteljice, MMSU, Rijeka, fotografija Ivo Martinović, 2022.

U ovom dijelu izložbe posjetiteljima/posjetiteljicama je postavljena i prva interakcija s projektom. Dvije gomile od po 850 postera (koje sam numerirala, datirala i potpisala te posebno proizvela za ovu izložbu) imale su na sebi fotografije stijena u kojima su uklesana svjedočanstva Vere Winter i Ženi Lebl. Posjetitelji/posjetiteljice su pozvani da uzmu postere i time preuzmu i odgovornost u prenošenju sjećanja. Pomalo proturječno, posteru u Muzeju vidljiviji su i materijalno prisutniji trag od rečenica uklesanih u stijenu na rijetko posjećenom i teško dostupnom lokalitetu.

Drugi prostor, afektivni dio izložbe, sastojao se od četvorokanalne ambijentalne audio-video instalacije. Snimke koja su učinjene na lokalitetima predstavljaju izvedbe triju umjetnica koje su prema mom konceptu u različitim medijima *prevele* pokrete kažnjenica, glasove i zvukove radilišta te mora i vjetra. Suvremena plesačica Zrinka Užbinec, instrumentalistica Jasna Jovičević i vokalistica Annette Giesriegl oživjele su mučnu svakodnevicu logorašica, ne ilustrirajući ili oponašajući patnju, već povezujući tijela i lokalitet stvaranjem osjetilnog ambijenta u prostoru Muzeja. Jaka afektivna značajka izvedbi uspjela je izazvati tjelesni doživljaj kod posjetitelja/posjetiteljica.

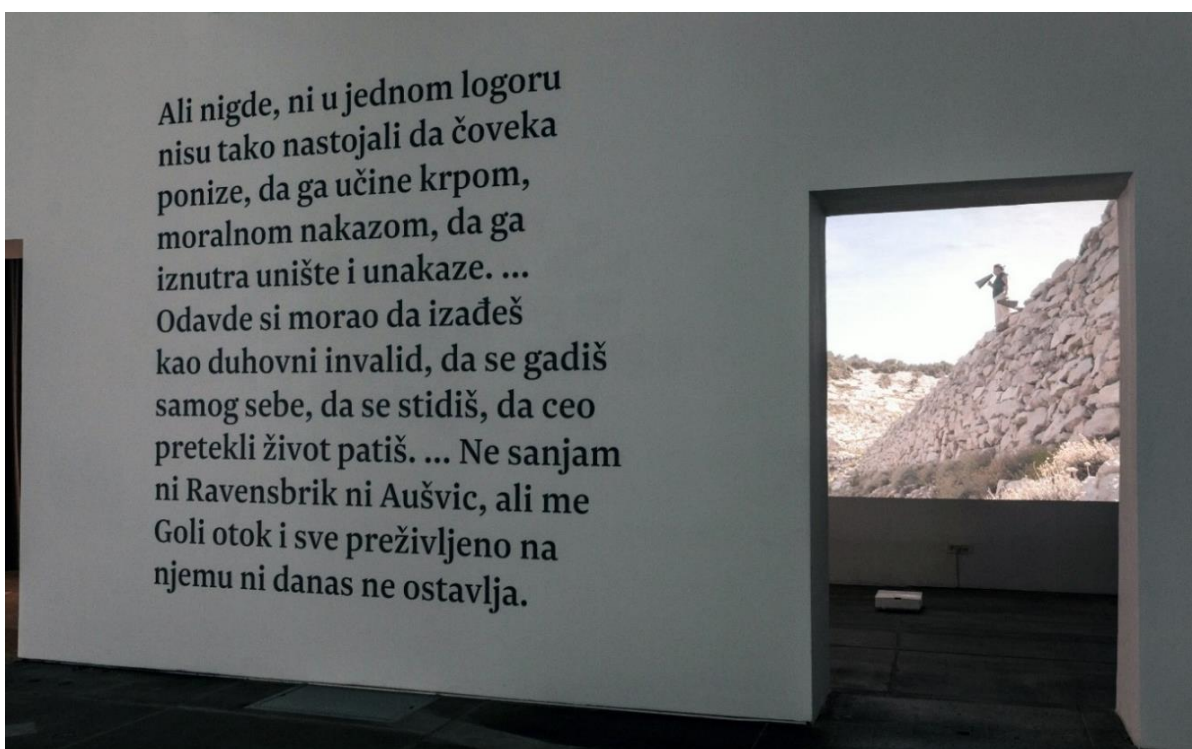
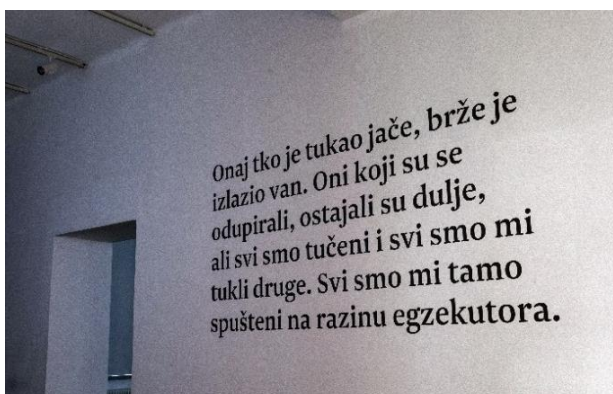
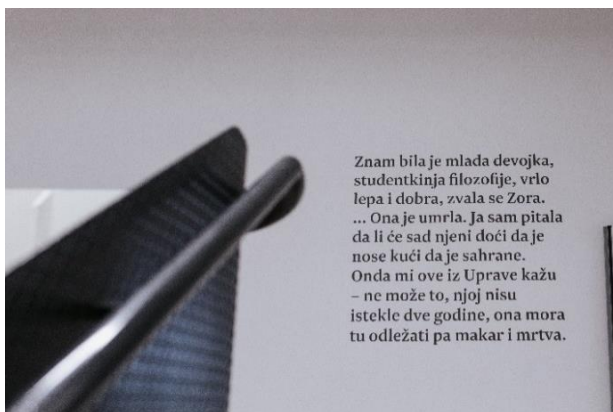
Sl.44. Ambijentalna video-instalacija, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, Tanja Kanazir, 2022.

Sl.45. Ambijentalna video-instalacija, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, Tanja Kanazir, 2022.

Potresna svjedočanstva zatvorenica, izravan susret posjetitelja/posjetiteljica s kažnjenicama, dio je izložbe koji ih bez prekida prati – od vanjskog prostora na *citylights* plakatima do svih prostorija izložbe. Ona su provodna nit izložbe, i iako krhka i materijalno neprisutna, jedini su preostali materijal koji je korišten u svim fazama projekta. Krupno ispisana svjedočanstva uvlače nas u intimni svijet logorašica, ali i kolektivni dijalog, postavljaju nam pitanja naše savjesti, naše empatije kao i odgovornosti na zaboravljene povijesne traume.

Na zidovima muzeja, *citylights* plakatima i letcima, citirana su svjedočanstva Eve Grlić, Ženi Lebl, Milke Pucine, Stanice Ružić, Novke Vuksanović, Vere Winter i Jelke Zrnčić.

S1.46.-50. Svjedočanstva kažnjenica, MMSU, Rijeka, fotografije Tanja Kanazir, Ivo Martinović, 2022.

5.3. Zona sudjelovanja

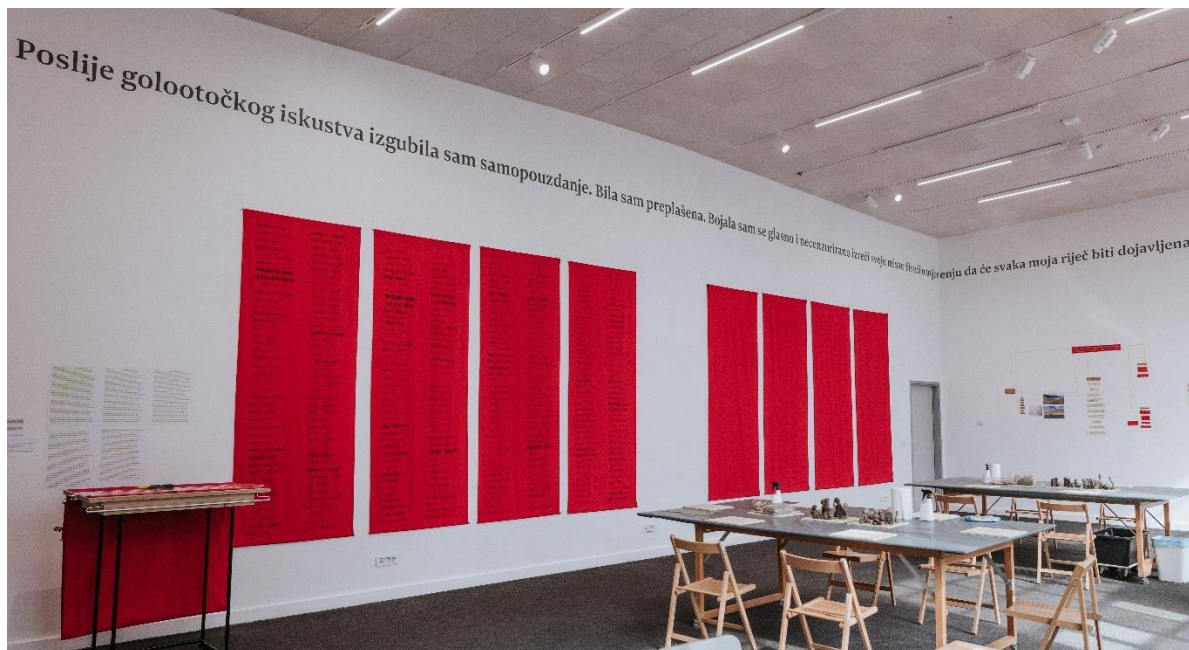
Treći prostor, ujedno posljednji dio izložbe, nazvan je zona sudjelovanja. On je djelovao kao sudionički prostor u kojem su posjetitelji/posjetiteljice pozvani da kroz različite točke sukreiraju projekt sa mnom.

5.3.1. Ispisivanje imena zatvorenica

Pozvala sam publiku da na traku od crvenog platna ispiše ime jedne od zatvorenica logora na Golom otoku i Svetom Grguru sudjelujući tako u izradi pokretnog i premještajućeg *memorijalnog zida*. Trake na kojima se ispisuju imena interniranih žena nadopunjavat će se na sljedećim izložbama (*work in progress*). Nakon što se upotpuni popis od 850 zatvorenica, pojedinačne trake s imenima putovat će u druge ustanove bivše Jugoslavije gdje će biti izložene kako bi iznova otvorile pitanje još uvijek neprocesuirane kolektivne prošlosti.

Sl.51. –55. Ispisivanje imena, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, Tanja Kanazir, 2022

Sl.56. Ispisivanje imena, MMSU, Rijeka, fotografija Tanja Kanazir, 2022.

5.3.2. Čitalačke večeri

Tijekom trajanja izložbe održane su tri čitalačke večeri s ciljem ponovnog korištenja materijala prikupljenog tijekom istraživačkog dijela projekta. Sudionici/sudionice su čitali i razgovarali na osnovu odabranih odlomaka iz teorijskih tekstova i povijesnih knjiga povezujući ih sa svjedočanstvima logorašica. Teme su moderirale feminističke teoretičarke Renata Jambrešić Kirin (*Što je logor?*), Sarah Czerny (*Moći užasa i granice solidarnosti*) i Brigita Miloš (*Granice tijela: tragom nevolja s rodnom*). Reinterpretacija materijala od strane uglavnom studentske populacije značajan je doprinos drukčijoj vrsti čitanja prošlih događaja iz perspektive rodne specifičnosti.

Sl.57.-59. Čitalačke večeri, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, 2022.

5.3.3. Izrada figurica

Akcija izrade figurica od gline na Golom otoku nastavljena je kroz kolektivno građenje *antispomenika*. Tijekom trajanja izložbe svakodnevno sam vodila radionicu „850 žena za 850 žena“ kojom sam pozivala zainteresirane posjetiteljice da se aktivno uključe izrađujući jednu figuricu posvećenu jednoj od kažnjenica. U radu s glinom one su prenosile svoje iskustvo izložbe istovremeno stvarajući pokretni spomenik od 850 terakota. Radionice su posjetiteljice izuzetno dobro prihvatile, kao i srednjoškolske i fakultetske skupine. Rad u glini otvorio je sudionicama aktivni način transferiranja svog iskustva izložbe u kolektivno djelo.

Kako kustosice izložbe naglašavaju „...izrada figurica postaje i društveni ritual koji ženama koje sudjeluju u radionici omogućuje filtriranje kolektivnog sjećanja oko traumatske prošlosti. Kroz geste modeliranja gline koje nalikuju milovanju, donosi se novi pogled na reprezentativnost ženskog tijela.“⁴³

Sl.60.-63. Izrada skulpturica, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, 2022.

⁴³ Bekić, Mihuleš, *Stvaranje antispomenika*.

Sl.64.-65. Izrada skulpturica, MMSU, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, 2022.

5.4. Glasovi u gradu: *citylights* plakati i gerilski letci

Posebni dio izložbe namijenjen javnosti bili su *citylights* plakati postavljeni po centru Rijeke prije i za vrijeme trajanja izložbe. Osim što su pozivali prolaznike/prolaznice na izložbu, oni su bili i jasna poruka projekta o potrebi suočavanja s poviješću i pozicioniranje postojanja logorske torture u svakodnevni život grada.

Sl.66.-69. Plakati u gradu, Rijeka, fotografije Ivo Martinović, 2022.

Letke sa svjedočanstvima postavljenim u izložbi posjetitelj/posjetiteljice su mogli uzimati i dijeliti ili lijeviti i na taj način ispunjavati grad glasovima kažnjena.

Sl.70.-71. Letci, MMSU Rijeka, fotografije Tanja Kanazir, 2022.

Kako kustosice izložbe zaključuju u svom tekstu na glavnoj izložbenoj legendi: „Konstruirana na polaritetima (prijatelj – neprijatelj; sloboda – kontrola), područjima uključenosti i isključenja (sjećanje – zaborav; zaštita – izloženost) te određenim točkama buke i tišine (vrištanje – meditacija; glazba – pokret), izložba evocira ideje logora i *antispomenika*, kao oličenja političke egzistencije žena u modernom dobu. Unutar prostorija muzeja posjetitelj/posjetiteljica postaje čuvar/čuvarica memorije, sudionik/sudionica umjetničkog procesa i svjedok/svjedokinja kontingentne povijesti.“

6. ANTISPOMENIK

6.1. Memorijalizacija u suvremenom kontekstu

Antispomenik (kontraspomenik, protuspomenik) je struja u umjetnosti nastala kao opozicija konvencionalnim spomenicima, odnosno monumentalizaciji prošlosti.

Termin je 1992. razvio James E. Young tekstom *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today*⁴⁴ pojašnjavajući kako konvencionalni spomenici ne mogu zamijeniti odgovorno sjećanje jer su jednodimenzionalni u tumačenju prošlosti iz kuta onog tko ga podiže (država u ime ideologije, nacije, diktator i sl.), dok *antispomenici* demonumentaliziraju metode višeznačne simbolike praznine, katkad i ironije, te multiperspektivnost, uključujući sjećanja marginaliziranih i aktivno sudjelovanje posjetitelja u građenju memorije.

Prema sociologu Todoru Kuljiću, „konvencionalni spomenici iskazuju slavno državocentrično, najčešće nacionalno jednodimenzionalno pamćenje. Slave kult rata, heroja i nacionalnog ili ideološkog oslobođenja. *Antispomenik* je višedimenzionalan, iskazuje više alternativnih sjećanja, okrenut je antiherojima i društvu“⁴⁵.

Razni se autori (Kuljić, Young, Vickery) slažu kako je problematično zatvaranje sjećanja „u spomenike“ jer se time oslobađamo i dužnosti pamćenja, ali i ponovne analize (slavne) prošlosti i (vlastitih) žrtava. Ne treba posebno niti napominjati kako se „samo rijetko koji narod poziva na sjećanje žrtava zločina koje je sam počinio.“⁴⁶

„*Antispomenik* ne stvara predvidljivi jednoznačni efekt, pa otuda ne može ni manipulirati osjećanjima, nego, naprotiv, podstiče nepredvidivi individualni afekat. Polazimo od toga, kako se osjećanja i reakcije ne mogu programirati, nego se kroz različita pojedinačna iskustva posjetilaca poruka sama uobličava. Riječju, spomenik su sami posjetioci.“⁴⁷

Projekt se stoga proširuje uvodeći u diskurs raspravu o konceptu *antispomenika* kao mogućeg oblika suvremenih memorijalizacijskih praksi nasilnog naslijeđa. Kolektivnu amneziju, Bojana

⁴⁴ James E. Young, „The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today,” *Critical Inquiry* 18 (Winter 1992): 267–296.

⁴⁵ Todor Kuljić, „Antispomenik,” u *Tanatopolitika* (Beograd: Čigoja, 2014), 333–365. Raspoloživo na <http://www.zsf.rs/autori/antispomenik/>, pristupljeno 11.11.2020.

⁴⁶ Young, „The Counter-Monument”.

⁴⁷ Kuljić, „Antispomenik”.

Pejić u svom tekstu o kulturi sjećanja i politikama zaborava⁴⁸, smatra važnim aspektom određenog nacionalnog identiteta, kao i kolektivne memorije. „Rad na memoriji“ (Peić prema John R. Gillis) ovisi od klase, spola/roda i odnosa moći, koji određuje šta se pamti (ili zaboravlja), tko pamti i s kojom namjerom. Drugim riječima, piše autorica, konstrukcija kolektivne memorije, odnosno amnezije uvijek uključuje određenu politiku sjećanja. Na to možemo nadovezati zaključke Kuljića iz spomenutog teksta kako je zaborav smišljen proces, odnosno kako konvencionalni spomenici propisuju jednoznačno kolektivno pamćenje čime, suprotno, *antispomenici* ne nameću sjećanje, nego ih traže ostavljajući prostor za demokratičnije kolektivno pamćenje. Cilj je da se proces pamćenja decentralizira aktivnim uključivanjem osobnog iskustva marginaliziranih, ali i samih posjetitelja, kao jedan od načina prihvaćanja prošlosti. *Antispomenici* ciljano premošćuju jaz između obilježja i promatrača inzistirajući na samorefleksiji pamćenja. Zbog toga, zaključuje autor, *antispomenici* aktivno potiču rasprave oko toga kako se sjećamo, čega se sjećamo i koja je uloga prošlosti u budućnosti⁴⁹, što je važan aspekt i ovog projekta.

6.2. „850 žena za 850 žena“

U Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci posjetiteljice su za vrijeme trajanja izložbe napravile više od 250 skulpturica. Potom se izgradnja kolektivnog *antispomenika* nastavila na radionicama u brojnim hrvatskim gradovima (Tenja, Korenica, Karlovac, Zagreb) u suradnji s ženskim udrugama civilnog društva uz iznimno dobre reakcije sudionica.

Radionice izvan izložbenog konteksta sastoje se od dva dijela: prvog koji širi znanja i otvara kritička pitanja o povijesti Golog otoka, s kratkim uvodom o umjetnosti društvene prakse (kao poveznica prema ideji *antispomenika*) te drugog u kojem se sudionice aktivno uključuju izradom figurica od gline čime postaju i suautorice djela.

⁴⁸ Bojana Pejić, „Spomenik Zoranu Đinđiću: Kultura sećanja i politika zaborava,“ *Vreme* 866, 9. 8. 2007, <https://www.vreme.com/kultura/kultura-secanja-i-politika-zaborava/> (pristupljeno 10. 11. 2020.)

⁴⁹ Kuljić, „Antispomenik“.

Sl.72.-79. Radionice po Hrvatskoj: Zagreb, Korenica, Karlovac, Tenja. Fotografije Ivo Martinović, Andreja Kulunčić, 2022.

Akcija nije komemorativnog karaktera već je usmjerena na političku emancipaciju žena i njihovo osvještavanje o opasnostima uvjetovanja političkih i građanskih prava ideološkom lojalnošću te običajnim i moralnim normama koje su redovito različite za žene i muškarce. Nakon završetka procesa (sudjelovanjem 850 žena u radionicama), zajedničko će se djelo izlagati na izložbama suvremene umjetnosti te donirati nekom od Muzeja čime će se simbolično žensko stradanje na Golom otoku i Svetom Grguru staviti u institucionalni kontekst (fundus, katalogizacija, arhiv muzeja).

Sl.80.-85. Terakota skulpturice, kolektivni rad, fotografije Sanja Bistričić, 2022.

Sl.86- 87. Terakota skulpturice, kolektivni rad, fotografije Sanja Bistričić, 2022.

7. ZAKLJUČAK

Društveno angažirana umjetnička praksa na primjeru projekta *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* pokazala se kao odgovarajući alat suvremene umjetnosti za propitivanje uspostavljenih odnosa u društvu, otvaranje konkretnih pitanja, ukazivanje na potrebe preslagivanja sustava moći i participaciju.

Projekt je kroz teorijsko i povijesno istraživanje, umjetničku produkciju, eksperimentiranje i razvoj kritičke umjetničke prakse, označio fizičku, ali i javnu markaciju povijesno zaboravljenog događaja, aktivirao i suradnički uključio publiku kroz izradu kolektivnog antispomenika te u konačnici doveo i do promjene zatečene situacije, odnosno potaknuo je društvenu promjenu.

8. POPIS LITERATURE

- Agamben, Giorgio. *Izvanredno stanje*. Zagreb: Deltakont, 2008.
- Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.
- Arendt, Hannah. *Ljudi u mračnim vremenima*. Zagreb: TIM press, 2019.
- Bekić, Irena i Anca Verona Mihuleţ, *Stvaranje antispomenika*, deplijan izložbe. Zagreb: MAPA, 2022.
- Grlić, Eva. *Sjećanja*. Zagreb: Nakladnička kuća Durieux, 1997.
- Jambrešić Kirin, Renata. *Preodgoj žena Svetom Grguru i Golom otoku – moralna korupcija i ideološka indoktrinacija*, drugo izdanje publikacije projekta. Zagreb: MAPA & Friedrich Ebert Stiftung, 2022.
- Kuljić, Todor. „Antiposmenik.“ U *Tanatopolitika*, Beograd: Čigoja, 2014. Dostupno na: <http://www.zsf.rs/autori/antispomenik/> (pristupljeno 11. 11. 2020).
- Lebl, Ženi. *Ljubičica bela*. Gornji Milanovac: Dječje novine, 1990.
- Mbembe, Achille. *Politike neprijateljstva*. Beograd: FMK, 2019.
- Mihuleţ, Anca Verona, *imena, samo imena...*, drugo izdanje publikacije projekta. Zagreb: MAPA & Friedrich Ebert Stiftung, 2022.
- Pejić, Bojana. „Spomenik Zoranu Đinđiću: Kultura sećanja i politika zaborava.“ *Vreme* 866 (9. 8. 2007.), <https://www.vreme.com/kultura/kultura-secanja-i-politika-zaborava/> (pristupljeno 10. 11. 2020).
- Simić, Dragoslav i Boško Trifunović. *Ženski logor na Golom otoku*. Beograd: ABC PRODUCT, 1990.
- Swift, Simon. *Hannah Arendt*. Oxon, CA: Routledge, 2009.
- Ušić, Eric. *O izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli*, radijska emisiji Triptih. Prilog emitiran na HRT – HR 3, 4. 5. 2021.
- Young, James E. “The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today.” *Critical Inquiri* 18 (Winter 1992): 267–296.

9. PRILOZI

9.1. Na DVD-u su dostupni sljedeći prilozi o projektu:

9.1.1. Fotografije postava i video isječak izložbe *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre (Pula, 2021.).

Video je dostupan i na sljedećoj poveznici

<https://www.youtube.com/watch?v=C1sfMoEIVJ8&t=4s>

9.1.2. Fotografije postava izložbe *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti (Rijeka, 2022.).

Sve fotografije su dostupne na poveznici: <http://www.zene-arhipelag-goli.info/>

9.1.3. Fotografije postava izložbe *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete* u Muzeju Jorge B. Vargas (Manila, Republika Filipini, 2023.)

9.1.4. Fotografije umjetničkih intervencija na lokalitetima (Goli otok, Sveti Grgur).

9.1.5. Fotografije akcije izrade *antispomenika* „850 žena za 850 žena“ (Rijeka, Tenja, Korenica, Karlovac, Zagreb, Pula).

9.1.6. Fotografije diskurzivnog dijela projekta (radionice i razgovori).

9.1.7. Publikacije izložbi:

PDF druge, upotpunjene publikacije projekta *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, tekstovi Renata Jambrešić Kirin, Irena Bekić, Anca Verona Mihulet, Zagreb, MAPA & Friedrich Ebert Stiftung, 2022. Publikacije je dostupna i na poveznici: http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/01/ViStePartijuIzdale_DrugoIzdanje_FINAL.pdf

Deplijani izložbe u Puli, Rijeci i Manili.

9.2. Medijska vidljivost projekta

Projekt je ostvario veliku medijsku vidljivost, popraćen s preko 30 opširnijih tematskih objava. Dio je to strategije projekta s ciljem da povijesno stradanje žena na Golom otoku dođe u fokus javnosti. Izbor iz značajnijih medijskih objava o projektu koji su dostupni i online nalazi se na DVD-u, dostupni su i na poveznici projekta <http://www.zene-arhipelag-goli.info/press> ili direktno na stranicama medija koji su ih objavili.

9.2.1. Novinski prilozi:

9.2.1.1. Jutarnji list, Magazin, *Nepoznate ispovijesti žena s Golog otoka: 'Nakon ceremonije sramoćenja malo koja je rodila...'*, Snježana Pavić, 10.10.2020.

<https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/nepoznate-ispovijesti-zena-s-golog-otoka-nakon-ceremonije-sramocenja-malo-koja-je-rodila-15024468>

9.2.1.2. Bljesak.info, *Povijest ne pamti žene. Surovi sistem Golog otoka za žene: Ritualnim kažnjavanjem u špaliru uništavan im je duh*, Gloria Lujanović, 08. 12. 2020.

<https://bljesak.info/kultura/slikarstvo/surovi-sistem-golog-otoka-za-zene-ritualnim-kaznjavanjem-u-spaliru-unistavan-im-je-duh/332035>

9.2.1.3. Novosti, *Andreja Kulunčić – umjetnost može osmisliti alate za promjenu*, Nada Beroš, 23. 7. 2019.

<https://www.portalnovosti.com/andreja-kuluncic-umjetnost-moze-osmisliti-alate-za-promjenu>

9.2.1.4. Jutarnji list, *Andreja Kulunčić – strašnim ženskim pričama s Golog otoka pristupam kroz umjetnost*, Romina Peritz, 23. 2. 2021.

http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/02/Jutarnji-23_2_2021.pdf

9.2.1.5. Glas Istre, *U Puli predstavljen projekt: Na Golom otoku mučeno je više od 850 žena*,

Zoran Angeleski, 11. travanj 2021. http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/04/Glas-Istre_11-4-2021.pdf

- 9.2.1.6. Večernji list, *Sudbine otrgnute povijesnom zaboravu: Sustav Golog otoka udarao je na vrijednosti posebno važne ženama*, Milena Zajović, 18. 2. 2022.
<https://www.vecernji.hr/kultura/sustav-golog-otoka-udarao-je-na-vrijednosti-posebno-vazne-zenama-1564431> emitiran
- 9.2.1.7. Novi list, *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete: Izložba koja progovara o ženskoj strani Golog otoka*, Ervin Pavleković, 22. 2. 2022.
<https://www.novilist.hr/ostalo/kultura/izlozbe/izlozba-koja-progovara-o-zenskoj-strani-golog-otoka/>
- 9.2.1.8. Feministički portal Femisfera, *Autorica i suradnice umjetničkog projekta o ženskom stradanju u političkom logoru Goli otok*, Terezija Bošnjaković, Svibanj 2021.
<http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2021/05/femisfera.pdf>
- 9.2.1.9. Glas Istre, *Prešućene traume: izložba o ženama na golom otoku*, Bojana Ćustić Juraga, 19. 2. 2022.
<https://www.glasistre.hr/izlozbe/izlozba-o-zenama-na-golom-otoku-vi-ste-partiju-izdale-onda-kada-je-trebalo-da-joj-pomognete-777833>
- 9.2.1.10. Novi list, *Izložba u riječkom MMSU: Ženska memorija traumatične prošlosti logora na Golom otoku*, Kim Cuculić, 20. 2. 2022.
https://www.novilist.hr/ostalo/kultura/izlozba-u-rijeckom-mmsu-zenska-memorija-traumaticne-proslosti-logora-na-golom-otoku/?meta_refresh=true
- 9.2.1.11. tportal.hr, *Razgovor s autoricama izložbe: U političkim logorima bilo je zatočeno više od 800 žena, a umrlo ih je četiri. Posmrtni ostaci nikad nisu bili predani obiteljima, jer Udba je smatrala kako i mrtvi trebaju 'odslužiti' svoju kaznu do kraja*, Vid Barić, 27. 2. 2022.
<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/u-politickim-logorima-bilo-je-zatoceno-vise-od-800-zena-a-umrlo-ih-je-cetiri-posmrtni-ostaci-nikad-nisu-bili-predani-obiteljima-jer-udba-je-smatrala-kako-i-mrtvi-trebaju-odsluziti-svoju-kaznu-do-kraja-foto-20220227>
- 9.2.1.12. Vijenac, *Otoci strave*, Goran Galić, objavljeno 8.9.2022.
<https://www.matica.hr/inkluzija/42/otoci-strave-33531/>

9.2.1.13. Globus, *Ženska strana Golog otoka*, Romina Peritz, ožujak 2022.

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/wp-content/uploads/2022/03/globus-1-combined.pdf>

9.2.1.14. Aljazeera, *Robijašice na Golom otoku: Historija neispričanih tortura i trauma*, Gloria Lujanović, 10. 4. 2022.

<https://balkans.aljazeera.net teme/2022/4/10/robijasice-na-golom-otoku-historija-neispricanih-tortura-i-trauma>

9.2.2. Radijski i televizijski prilozi:

9.2.2.1. Radijska emisija Triptih, HR3, *O izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli*, tekst Eric Ušić, emitirano 4. 5. 2021.

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/triptih-andreja-kuluncic/>

9.2.2.2. Radijska emisiji PROvox, Radio Rijeka *O izložbi u Muzeju Moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci*, Matea Krmpotić, emitirano 18. 2. 2022. u 11:15

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/zaboravljene-zene-golog-otoka-i-grgura/>

9.2.2.3. TV Emisija HRT, *Izvan formata: 850 lica patnje*, urednice i voditeljice Ivane Antunović Jović, emitirano 31. 3. 2022.

<https://www.youtube.com/watch?v=AVPpSL48eOs>

9.2.2.4. Planet RI, Kanal Ri, razgovor u studiju, voditelj Larry Ambrozich, emitirano 23. 2. 2022.

<https://www.youtube.com/watch?v=TtgzLpBYAHU>

9.2.2.5. Emisija Triptih, HR 3, *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete, izložba Andreje Kulunčić u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci*, 22.2-20.3.2022, tekst Marijan Špoljar, emitirano 5. 4. 2022.

<http://www.zene-arhipelag-goli.info/press/triptih/>

9.3. Izbor iz priloga:

9.3.1. Tekstovi iz deplijana izložbe *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, Muzeju moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2022.

„Onaj tko je tukao jače, brže je izlazio van“

Postojanje ženskog političkog logora na otocima Sveti Grgur i Goli otok (Radilište V) u kojima je, naizmjenično, u razdoblju od 1950. do 1956. bilo zatvoreno oko 860 žena optuženih za povezanost s Informbiroom, u javnosti je slabo poznata činjenica. Čak i stručne i znanstvene rasprave o Golom otoku tematiziraju gotovo isključivo muški logor. Kao penološki sustav sa svrhom izolacije i „neutralizacije“ političkih neistomišljenika te osoba koje kritiziraju novu političku elitu, imao je niz poveznica s fašističkim logorima, s nacističkim radnim logorima i staljinističkim gulazima, ali i logorima za društveno-korisni rad i preodgoj kakve poslije nalazimo u Kini i na Kubi, kao i u drugim zemljama istočnog bloka.

Uz surove klimatske uvjete i žeđ, kažnjenice najdulje pamte poticanje na agresiju i sadizam te bezočno nasilje u kojem su bile prisiljene sudjelovati. To je bio uvjet da novopridošla kažnjenica prijeđe iz statusa „bande“, izolirane pojedinke izložene šikaniranju svake vrste, u status „revirdirke“, članice logorskog kolektiva ili „brigade“, s pravom da govori, spava, održava higijenu, javlja se povremeno obitelji, piše duge izvještaje o svojoj krivnji, ali prije svega s obavezom da tuče, ponižava, denuncira, nadzire „bojkotirane“ kažnjenice. Povjesničari ističu da je za razliku od drugih primjera iznuđene suradnje manjeg (povlaštenog ili kriminalnog) dijela logorske populacije s upravom, golotočki sustav gotovo u potpunosti isključio čuvare i upravu logora iz žicom ograđenog prostora logora. Ovakvo uvođenje samoupravne tehnologije kažnjavanja gdje žrtva „kolaborira s egzekutorima“ izazvalo je „totalni moralni kolaps“ i pretvorilo golotočki režim u jedinstven lagerski eksperiment i efikasan način zastrašivanja ne samo bivših logoraša/ica nego i drugih građana.

Prema ocjeni samih kažnjenica, ni težak rad ni ideološka indoktrinacija nisu ostavili tako teške

psihičke posljedice na njihov daljnji život kao što je to učinila „moralna korupcija“ izazvana prisilom nanošenja boli drugim kažnjenicama. Riječima Vere Winter: „Onaj tko je tukao jače, brže je izlazio van. Oni koji su se odupirali, ostajali su dulje, ali svi smo tučeni i svi smo mi tukli druge. Svi smo mi tamo spušteni na razinu egzekutora“. Začarani krug straha i prijetnji, gubitka samopoštovanja i empatije, međusobnog optuživanja, denuncijacija i isljeđivanja, vide kao onaj moment koji je priječio zajedništvo, solidarnost i međusobnu podršku među kažnjenicama, ključnu za preživljavanje u fašističkim logorima.

Struktura kažnjenica pokazuje da su, za razliku od muških zatvorenika, u velikom broju kažnjene intelektualke, novinarka, studentice, prevoditeljice, politički izgrađene i samosvjesne žene, među kojima su prednjačile komunistkinje koje su povjerovala da su doista ravnopravne (moćnim) drugovima u polugama vlasti.

Mučene, ponižavane i zaplašivane, bivše kažnjenice sa Sv. Grgura i Golog otoka desetljećima su šutjele. Njihove priče izlaze u javnost tek 1990., kad se socijalizam već ruši, jer odgovaraju tadašnjem antikomunističkom narativu. Strah, nepovjerenje u vlastite sposobnosti, apatija, nesigurnost, moralna konfuzija koju je većina kažnjenih žena ponijela s otoka, priječili su ih da se reintegriraju u javni i politički život i ako im je bila pružena prilika za to. Za razliku od muškaraca, koji su se od kraja 1960-tih postupno izborili za javni diskurs o Golom otoku, kroz knjige svjedočenja, romansirane memoare, romane, predstave, filmove, žene su bile višestruko stigmatizirane i onemogućene u svom javnom angažmanu.

Ženama koje su stradale ili nestale kao javne ličnosti zbog sukoba Tita i Staljina ne vraćamo se radi produbljivanja obiteljskih, društvenih ili političkih trauma, nego baš obratno, radi razvezivanja čvorova boli i traumatskih posljedica koje se prenose generacijama i ostavljaju (ne) vidljive tragove na biografijama potomaka političkih zatvorenica.

Kao što nam potvrđuju rijetka, ali za povijest žena u XX. stoljeću izuzetno važna pisana svjedočanstva, bivše političke kažnjenice bile su one koje su najteže platile svoj kritički stav prema anomalijama novog društva, ali i one koje nisu prestale vjerovati u ideale pravednog, egalitarnog, na humanističkim principima zasnovanog demokratskog društva.

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN

Stvaranje antispomenika

Umjetničko-istraživačko-aktivističkim projektom *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, vizualna umjetnica Andreja Kulunčić reagira na činjenicu da su u dominantnom povijesnom narativu o političkom logoru Goli otok, kao i u javnom govoru o njemu, u potpunosti zanemarene specifičnosti ženskog iskustva traume. U suradnji s feminističkom antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić, zahvaća ovaj kompleksni problem, strateški razvijajući projekt kroz nekoliko dionica i smjerova.

Kroz prostorne umjetničke intervencije na lokalitetima Golog otoka i Svetog Grgura, izložbe, web stranicu, publikacije te nizom radionica, čitateljskih grupa i razgovora, nastoji dekonstruirati hotimičnu amneziju ženske povijesti Golog otoka i Svetog Grgura te otvoriti prolaz pamćenju. Pri tome poseže za subverzivnom komemoracijskom formom – antispomenikom – koji ne nameće sjećanje, već ga traži u stalno obnavljajućem prožimanju osporenih sjećanja te spoznajama i osjećajima publike. Antispomenik

time otvara proces decentralizacije kolektivnog sjećanja, kao jednog od filtera prihvaćanja prošlosti. U tom smislu, aktivno potiče rasprave oko toga kako se sjećamo, čega se sjećamo i koja je uloga prošlosti u budućnosti.

Izložba proizišla iz projekta, fokusira se na transformaciju ženskog tijela podvrgnutog ugnjetavanju ili traumi. Osmišljena da generira proces koji se razvija kao iskustvo posjetitelja, ne zaokružuje se u rekonstrukciji represije nad logorašicama, već se rizomatski širi i grana i izvan prostora i vremena izložbe pri čemu su upravo sjećanja bivših zatvorenica krhka baza za konsolidaciju osporene povijesti.

Ove potresne izjave provodna su nit kroz izložbu, a strateški izdvojene kao njezin vizual na *billboardima* i u *City light boxovima* ili pak gerilski distribuiranim letcima, imaju ulogu ispuniti grad glasovima žena.

Čitava izložba zamišljena je kao mjesto različitih protoka. Ona postaje otok, otočki ambijent, mjesto sjećanja, simulakrum otoka, provodnik za iskustvo, poveznica između prošlog događaja i pamćenja. Razložena kroz tri postaje koje slijede prostorni raspored Muzeja, sadrži prostor za promišljanje i komplementarno razmišljanje koji obuhvaća vizualne materijale – crteže, fotografije i objekte – nastale kroz umjetničko istraživanje; mjesto za gestualnu interpretaciju svakodnevne torture nad ženama na Golom otoku i Svetom Grguru u formi četverokanalne instalacije; te zonu sudjelovanja, koju svakodnevno izvodi umjetnica kroz različite akcije, razvijane u suradnji s publikom i svojim suradnicama. Izložba time nudi načine aktiviranja sjećanja, dok participativne niti neprestano rekonfiguriraju mehanizme razumijevanja marginalnog povijesnog fenomena. Izvedbe triju umjetnica – suvremene plesačice Zrinke Užbinec, instrumentalistice Jasne Jovičević i vokalistice Annette Giesriegl – kroz medij pokreta, zvuka i glasa, u samostalnim i zajedničkim nastupima na lokalitetu rekreiraju mučnu svakodnevnicu zatvorenica. Pritom ne oponašaju niti ilustriraju patnju, već je prevode u kodove pokreta i glasa. Četiri odabrana videa performansa

postavljena su u izložbeni prostor u pokušaju da se naglasi povezanost stigmatiziranog, hiperboliziranog tijela i lokaliteta.

Za razliku od ove ambijentalne videoinstalacije, materijali u prvoj sali proizišli iz umjetničkih istraživanja lokaliteta grade svojevrsnu arheologiju otoka. Crteži – obrisi žena koje reproduciraju geste specifične za zatvorenice: vrište, nose kamenje, strahuju ili štite svoja tijela – posjetitelje/posjetiteljice izložbe vode u središte projekta. Oni su suočeni s apstrakcijom traume ili tjelesnog pritiska, u obliku koji je opipljiv onoliko koliko je i oniričan. S druge strane, udaljavši se od slike nijemih tijela koja su osjetljivih ruku nosila kamen po ostrim strminama, umjetnica je blisko surađujući s kćerima, unukama i nećakinjama pojedinih kažnjenica obilježila žensku transgeneracijsku prisutnost na tim otocima, kao i prijenos traume. Umjetničkim intervencijama klesanja u kamen sjećanja Vere Winter, na Golom otoku, odnosno Ženi Lebl na Svetom Grguru, i to ispisano u rukopisu njihovih potomkinja, Nine Winter i Ane Lebl, ona je uspostavila proces u kojem je prostor dobio svoju definiciju, a prirodni krajolik postao mentalna konfiguracija koju će svaki posjetitelj/posjetiteljica rekreirati. Taj je proces na izložbi utjelovljen kroz originalne rukopise, dokumentarne fotografije te gipsane odljeve kamena. Specijalno izdanje od 2 x 850 postera s prikazima mjesta, od kojih je svaki primjerak numeriran i potpisan od strane autorice, postaje pouzdaniji trag od originala na teško dostupnom lokalitetu. Preuzimajući poster, posjetitelji/posjetiteljice sudjeluju u prijenosu sjećanja.

Privremenom intervencijom na Golom otoku u kojoj je na stijenama na kojima se još uvijek vide tragovi rada logorašica, izrađivala figurice od gline koje izrastaju ili se stapaju s kamenom, Andreja Kulunčić nagovijestila je seriju radionica *850 žena za 850 žena*. Riječ je o radionicama koje će svakodnevno, za vrijeme trajanja izložbe, i kasnije, održavati sa ženama da bi zajedno izgradile pokretni spomenik od 850 terakota figurica koji će biti uključen u buduće izložbe. Ujedno, izrada figurica postaje i društveni ritual koji ženama koje sudjeluju u radionici omogućuje filtriranje kolektivnog sjećanja oko traumatske prošlosti.

Kroz geste modeliranja gline koje podsjećaju na njegovanje, donosi se novi pogled na reprezentativnost ženskog tijela.

Važan dio izložbe u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci je i prvi javni prikaz više od 850 imena žena koje su internirane na Golom otoku i Svetom Grguru. Posjetitelji/posjetiteljice izložbe se pozivaju da na traku od crvene tkanine abecednim redom ispišu ime zatvorenice iz političkih logora na Golom otoku i Svetom Grguru i tako pridonese stvaranju antispomenika. Nakon dovršetka pisanja imena, pruge crvene tkanine otputovat će u druge institucije u bivšoj Jugoslaviji s namjerom da dočaraju zamršeno povijesno iskustvo, ono koje nadilazi granice ega i političkih strategija.

Postavljanjem informativne ploče na lokacijama ženskog zatvora na otocima Goli otok i Sveti Grgur, 64 godina nakon raspuštanja logora, Andreja Kulunčić preuzima ulogu donositelja odluka, uspostavljajući ponovno nužni poredak stvari, onaj u kojemu je gesta postavljanja ploče gesta normalnosti i odgovornosti u svakoj demokraciji te generira osviještenost, poštovanje, i na kraju, empatiju. Postavljanjem reprezentativne fotografije s prikazom ploče na lokalitetu u Muzeju, autorica ponovno uspostavlja identitet mjesta, pokazujući da je to službena prekretnica i da se povijesti Golog otoka i Svetog Grgura više ne mogu zanemariti.

I R E N A B E K I Ć

A N C A V E R O N A M I H U L E Ţ

9.3.2. Novosti, *Andreja Kulunčić – umjetnost može osmisliti alate za promjenu*, Nada Beroš, 2019.

26 INTERVJU
MIH [PBJ]

Novosti
Tjednik za racionalnu manjinu
#1022, petak, 19. srpnja 2019.

Vizualna umjetnica i izvanredna profesorica na
zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti

RAZGOVARALA Nada Beroš

ANDREJA KULUNČIĆ

Umjetnost može osmisliti alate za promjenu

Puno sam naučila o načinu samoorganiziranja zajednice, o borbi za prava radnika, o nastojanju očuvanja autohtonog jezika, kulture, prirode, radeći na projektu s četiri različite zajednice koje žive na rubu Mexico Cityja. Jedna od njih je zajednica teologa oslobođenja, koji žive s radnicima, rade s njima i osnažuju ih u borbi za njihova prava

Po završetku studija kiparstva u Beogradu (1992.), a potom i u Budimpešti (1994.), ANDREJA KULUNČIĆ odlučuje krenuti drukčijim putem. Suprotstavlja se kaotičnim i mračnim devedesetima u našoj regiji discipliniranim i zahtjevnim umjetničkim radom koji je po mnogo čemu više posjećao na znanstveno istraživanje nego na njezinu temeljnu struku – kiparstvo. Dok je većina krajem devedesetih tek ovladavala osnovama internetske pismenosti, ona je hrabro (osvajala ne samo nove digitalne tehnologije, nego i nove teme poput genetičkog inženjeringa ('Zatvorena zbilja – embrio', 1999. – 2000.), društvene pravednosti ('Distributivna pravda', 2001.; projekt koji je na poziv selektora OKWUIJA ENWEZORA bio predstavljen na Documenti u Kasselu 2002., najprestižnijoj izložbi suvremene umjetnosti u svijetu), baveći se tim politiziranim temama kontinuirano i predano uz pomoć brojnih suradnika-stručnjaka s tih područja, koje smatra ravnopravnim suautorima. Premda je često pozivana na brojne međunarodne problemske izložbe, Kulunčić, osnivačica udruge MAPA, pokazuje svojim primjerom da ne treba čekati 'naručitelje', već da se treba samoorganizirati i osigurati si maksimalnu slobodu u ideji i izvedbi projekata. Duboko vjerujući u umjetnost koja može potaknuti društvene promjene, nastavlja istodobno raditi na nekoliko višegodišnjih projekata, među kojima upravo započinje onaj na Golom otoku koji tematizira žene-logorašice.

U novom projektu-u-nastajanju bavite se slabo poznatom pričom – stradanji-

Foto: Ivan Kuharić

ma žena na Golom otoku, a jednu od radionica/izvedbi planirate za 21. srpnja u nekadašnjem ženskom zatvoru na tom otoku. Već i sam naslov pobuđuje jezu: 'Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete'. Ženska trauma često je u fokusu vašeg rada?

'Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete' iskaz je prve upraviteljice ženskog logora na Golom otoku MARIJE ZELIĆ. Govore za nju da je bila posebno okrutna prema zatvorenicama, ali i da je radi toga bila postavljena na tu poziciju. Naime, Goli otok i Sveti Grgur bila su mjesta represivne destalinizacije. Nastali su, poznato je, 1949. kao odgovor Partije na raskol TITO – STALJIN s namjerom 'preodgoja' nepodobnih članova i članica Partije. Titova ideja kako informbiroovce treba slomiti, a ne ubiti, otvorila je, osim ustaljenih logorskih metoda, uvođenje niza golotočkih specifičnosti, pogotovo prema ženama. Prema istraživačnici RENATE JAMBREŠIĆ KIRIN, nasilna, destruktivna i mizogina biopolitika u logoru, koja je sustavno napadala i na reproduktivno zdravlje kašnjenja, isključivala njihove spolne specifičnosti i u isto vrijeme okretala zatvorenice jedne protiv drugih, rezultirala je dubokom traumom i dugogodišnjom šutnjom žena o golotočkom iskustvu. Društvo se odnosi patrijarhalno prema ženskoj traumi, a i same su zatočnice osjećale stid zbog onoga što su prošle pa, prema više istraživačica, ni danas nisu ravnopravno prisutne u javnom diskursu o totalitarnom nasilju u Jugoslaviji. Zbog toga sam se, na poziv DARKA BAVOLJAKA i Udruge Ante Zemljara da osmislim projekt na temu Golog otoka, okrenula ženama. Njih je bilo puno manje, ali to ne umanjuje važnost teme i potrebu da se i njihovo stradanje zabilježi. Ilustracije radi, na dio Sv. Grgura gdje je bio ženski zatvor možete se iskrcati samo po mirnom vremenu, a kada uspijete, jedina info-ploča na koju ćete naići je ona da ste došli u 'Loviste jelena lopatara'. Sa suradnicama na projektu, etnologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom DUBRAVKOM STIJAČIĆ, prvenstveno želimo postaviti info-ploče ispred oba ženska zatvora, i na Grguru i na Golom, istražiti što je više moguće u arhivama i postojećim svjedočanstvima te kroz projekt otvoriti različite oblike suočavanja s prostorom dehumanizacije. Trajni dio umjetničke intervencije bit će vizualno punktiranje desetak točaka ženske memorije/traume na oba otoka, koje ne bi bile vidljive u krajoliku, osim kada ste kao posjetitelji upoznati s time gdje se 'tragovi' nalaze, a na dan otvaranja instalacije, u srpnju 2020., planiramo živu izvedbu/performans na sjećistu prostora, pokreta, instrumentalne i vokalne artikulacije. Upravo stoga 21. srpnja ove godine održat ćemo međunarodnu instrumentalno-vokalnu, improvizacijsku radionicu u ženskom zatvoru na Golom otoku za profesionalne glazbenike i glazbenice. Voditeljice radionice su ANNETTE GIESRIEGL, jazz pjevačica i vokalna improvizatorica iz Austrije i JASNA JOVIČEVIĆ, jazz saksofonistkinja i skladateljica iz Srbije.

Dijeljenje autorstva

Mnoge projekte potpisujete u saautorstvu s brojnim suradnicima iz umjetničkih i izvanumjetničkih područja i disciplina. Što za vas znači podijeliti sudgovornost sa suradnicima danas, a kako je to bilo kada ste započinjali?

'Genijalnost' umjetnika, rjeđe umjetnica, i umijeće izražavanja određenim umjetničkim tehnikama nije više isključujući

faktor, tako da dijeliti autorstvo s filozofima, plesačicama, aktivistima ili bosanskim radnicima nije danas toliko strano muzejsko-galerijskom establišmentu kao prije 25 godina, kada sam započinjala. Meni su sudnja i dijeljenje autorstva važan dio procesa, ne vidim sebe kao nekog tko sve unutar projekta vodi i određuje, nego prije kao nekoga tko omogućava i povezuje, otvara i dijeli svoje saladime, metodama i znanjima drugih. Dragocjeno je čuti i preuzimati od drugih i raditi na tome da se sve različitosti usklade u umjetnički rad koji dobro, jasno, otvoreno, demistificirano komunicira s publikom. U posljednje dvije godine sam granicu dijeljenja autorstva i preuzimanja odgovornosti unutar projekta pomaknula još dalje, pa sam s grupom žena iz Zagreba različitih etničkih, vjerskih, rasnih i seksualnih identiteta osnovala kolektiv ISTE. Cilj nam je upozoravati na prisutnost diskriminacije u hrvatskom društvu i osvjetljavati važnost prihvatanja različitosti. Fokusirale smo se prvenstveno na probleme s kojima se manjinski identiteti susreću na svakodnevnoj i institucionalnoj razini, a koji su rezultat diskriminirajućih oblika ponašanja i diskriminirajuće legislativne. Primjerice, od njihovog straha od prolazaka određenim dijelovima grada zbog boje kože ili vjerskih obilježja (hidžab), preko nelagodje zbog uporabe vlastitog jezika, do nemogućnosti usvajanja djeteta u istospolnoj zajednici ili dobivanja azila. Osmislile smo javnu kampanju u kojoj se navedeni problemi očituju kao simptom društva, a ne samo kao privatni problemi određene skupine (<https://isteonline.wordpress.com/>)

Radili ste složene, višegodišnje umjetničke projekte u veoma različitim sredinama, od Južne i Sjeverne Amerike, preko Velike Britanije, Luxembourg i Švicarske, do Indije. Gdje i od koga ste najviše učili?

Posebno mi je važan projekt 'Conquering and Constructing the Common', što bismo mogli prevesti kao *osvajanje i konstruiranje zajedničkog*, jer sam još tijekom studija kiparstva u Budimpešti devedesetih godina željela napraviti projekt u Meksiku. Međutim, u dva navrata su mi odbili vizu za ulazak, tako da sam tada godinu dana putovala po Južnoj Americi, ali nisam uspjela učiti u Meksiko. Uspjela sam realizirati taj projekt tek u periodu od 2011. do 2013. u Mexico Cityju. Puno sam naučila o načinu samo-

Titova ideja kako informbiroovce treba slomiti, a ne ubiti, otvorila je uvođenje niza golotočkih specifičnosti, pogotovo prema ženama. Nasilna, destruktivna i mizogina biopolitika rezultirala je dubokom traumom i dugogodišnjom šutnjom žena o tom iskustvu

'Utržak sunca', 2010. – Andreja Kulunić na standu na Trešnjevkom placu (Foto: Boris Cvjetanović)

organiziranja zajednice, o borbi za prava radnika i obitelji nakon stradanja radnika, o dugogodišnjem nastojanju očuvanja autohtonog jezika, kulture, prirode, radeći na projektu s četiri različite zajednice koje žive na rubu Mexico Cityja. Dvije su vrlo siromašne, zahvaljujući isključivo svojoj samoorganiziranosti uspjele su iz naselja favela stvoriti naselje dostojanstvenog života, kako vole reći. Treća je jako dobro organizirana domaća zajednica do koje se malo-pomalo grad proširio, a četvrta mi je izuzetno zanimljiva zajednica teologa oslobođenja, koji žive s radnicima, rade u rudnicima s njima i osnažuju ih u borbi za njihova prava (<http://www.creative-strategies.info/mexico.htm>)

Zagovarate 'umjetnost za društvene promjene' punih četvrt stoljeća, brišići granice između života i umjetnosti, granice među disciplinama, među akterima... Posađujete li ponekad u te 'temelje'?

I dalje vjerujem da umjetnost može otvoriti prava pitanja, pružiti drugačije načine gledanja na društvene situacije, ostvariti dijalog na drugim osnovama, osmisliti i ponuditi alate za promjenu.

'Crtice' iz turizma

Mnogi vaši projekti su samoinicirani i ne prolaze kroz birokraciju institucije, pa se čini da možete sve kontrolirati, od sadržaja i metoda rada, do sudionika i izvora financiranja.

Raditi kompleksne suradničke projekte samostalno znači stalno biti u potrazi za sredstvima i baviti se prilično obimnom birokracijom. Kontinuirano to radim od 2001. kada sam, s grupom suautora na prva dva velika projekta, osnovala udrugu MAPA – Multidisciplinarni autorski projekti i akcije – za umjetnost, znanost i tehnologiju. S jedne strane, to vam daje slobodu i neki su projekti nastali isključivo zahvaljujući tome. Ali s druge strane, neprestani novi krugovi prilikom apliciranja za sredstva dovode do zamora jer se od vas očekuje da ste sve više voditelj projekta, a sve manje kreativac. To je zapravo 'dobra' birokratska taktika kako bi se otupila oštrica i relevantnost umjetničke produkcije u zapadnom svijetu. Čini mi se da su pitanja i ograničenja u prijavama otkada smo ušli u EU sa svakom godinom sve brojnija, a slobode unutar kreiranja projekata sve ograničenije. U svakom slučaju, možda je vrijeme da se iznađu nove taktike djelovanja želimo li ostati relevantni, slobodni i raditi ukorak s onim što se oko nas događa, a ne tek kada nešto postane 'ključna riječ' ili 'ciljani ishod' aplikacije.

Razmjenu iskustva i proizvodnju znanja nastojite potaknuti i na lokalnoj, mikro-razini, poput istraživačkog projekta 'Kreativne strategije' (2010.) u koji ste uključili stanovnike čuvene Mamutice, 'mašine za stanovanje' iz 1975. u zagrebačkom naselju Travno?

Taj se projekt (<http://www.creative-strategies.info/>) bavi nastankom, razvojem, značenjima i utjecajima kreativnih strategija, kako na pojedinca tako i na širu društvenu zajednicu. Sastoji se od tri razvojna, simultano provediva segmenta: teorijskog istraživanja, umjetničke produkcije i kritičke refleksije o samim procesima i rezultatima projekta. Umjetničku produkciju organizirala sam po modulima, svaki ima specifičan pristup temi, a kroz praksu se razvijaju i različite metodologije i načini analize rezultata. Dosad su realizirana tri modula u koje sam od samog početka uključila velik broj sudionika. Prvi modul o zagrebačkoj Mamutici bio je vezan uz temu javnog prostora, drugi uz deprivilegirane zajednice u Mexico Cityju, a treći, 'Početnica', bavio se aktualnom problematikom samorganiziranja radnika i drugih građanskih inicijativa u hrvatskom kontekstu, razmatrajući širi krug aktualnih društvenih tema.

Pored ovih složenih, često i 'teških' tema, periodično se pojavljuju i one u kojima na humorističan, katkad i ciničan način dotičete domaću društvenu zbilju, najčešće turizam, poput akcije na Trešnjevkom placu pod nazivom 'Utržak sunca' iz 2010. U tim se projektima također nastojite 'sakriti', biti nevidljiva kao umjetnica. Kakvim vidite položaj i funkciju umjetnika u budućnosti?

Kod dugogodišnjih suradničkih projekata proces rada zahtijeva od mene da puno toga što prethodno osmislim 'predam' drugima na dopunjavanje, korištenje, oblikovanje – do finalizacije rada ili kao sam rad. U tom smislu je 'nevidljivost' diktirana logikom projekta. U slučaju kratkih 'crtica' iz našeg turizma to nije potrebno, u svim tim radovima sam prisutna i kao izvođačka akcija, jer oni nose u sebi notu humora, cinizma, vrstu okretanja uloga. Ako gledam unatrag, promjene u položaju umjetnika u nas u proteklih su dvadeset godina vrlo male. Krajem 1990-ih spadali smo u zanimljiv 'istočni blok', što je imalo svoju publiku, kolekcionare, izložbe, kustose..., a sada postajemo puno manje zanimljiva periferija Europske unije. Četrdeset godina koje smo proveli izvan Zapada učinilo nas je jedincentima – sada smo u situaciji 'zapadne' kolonizacije, kako privrede, prirodnih resursa, radne snage, tako i kulture. Umjesto da se vadimo na geopolitičku poziciju koju imamo, mislim da je na svima nama da se unutar zadanih okvira, ukoliko želimo ostati relevantni, pametno pozicioniramo. ■

Žene na Golom otoku

Komunističke su ih vlasti formalno oslobodile patrijarhalnog ugnjetavanja, a potom na Golom i Grguru podvrgle ceremonijama sramoćenja. Njihova patnja, često puno gora no muška, godinama je ostala zatajena

Od oko trinaest tisuća kažnjenika koji su prošli Goli otok i Sv. Grgur, njih 860 bile su žene. Istraživačko-aktivistički umjetnički projekt Andreje Kulunčić bavi se njihovim sudbinama. U realizaciji projekta udružila se s antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić

PISAO: SNJEŽANA PAVIĆ

Ne vjerujem da su nam oni dali nešto. Tek, kad smo se vratile u Beograd, većina nas nismo nikad rodile. Što smo izgubile muževe, brakove, stanove, to uopće ne govorim. Malo je žena rodilo nakon Golog otoka. Nismo mogle nikad da zanesemo", svjedočila je Jelka Zrnić, jedna od preživjelih logorašica s Golog otoka.

Od otprilike 13.000 kažnjenika koji su prošli Goli otok, smatra se da je bilo 860 žena. Ako se tko sjeli govoriti o logoru za političke zatvorenike nakon razlaza Titove Jugoslavije od Staljinova Sovjetskog Saveza, ne govori o ženama. Kažnjence s Golog otoka i obližnjeg Svetog Grgura izbrisane su iz kolektivne memorije.

Andreja Kulunčić odlučila se suprotstaviti tom zaboravu. Angažirana umjetnica, profesorica na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, udružila se s antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin, autoricom više radova o zatočenicima Golog otoka i Svetog Grgura i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić u umjetničkom projektu kojem je cilj potaknuti sjećanje na kažnjence s Golog otoka, i iskoristiti to iskustvo za osnaživanje

žena, s nizom izložbi i prostornim intervencijama na mjestima gdje je bio politički logor za žene.

Plan im je raditi na tome još dvije godine, do 2022. Ove jeseni ostavile su prvi vidljivi trag: na mjesto nekadašnjeg ženskog logora na Golom otoku postavile su info-tablu o ustroju i povijesti logora, u živu stijenju uklesale, ženskim rukopisom: "Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je hrpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bi kamenje nazad do mora." Rijeci Vere Winter, s rukopisom njene unuke Nine, opisuju torturu teškim, besmislenim radom. U postavljanju su im pomogli Silvester Ninić, Darko Bavojski i Ivo Martinović. Umjetnica planira slične podsjetnike, napisane rukom nasljednica, postaviti u Golog otoku, u Povijesnom muzeju Pule, a u lipnju iduće godine u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci. Trogodišnji projekt podržala je Zaklada "Kultura nova", EPK Rijeka 2020., Ministarstvo kulture i Grad Zagreb, producenti su udruga Goli otok Ante Zemljak koju vodi Darko Bavojski i udruga MAPA, a sve koordinira Maja Marković.

Na Sveti Grgur ovog rujna uspjelo su doći tek iz trećeg pokušaja i postaviti info-tablu, ali ne i uklesati svjedočanstvo Ženi Lebl, kako su planirale. Prejaka bura, more je davno odnijelo kameno pristanište. "Kad smo prvi put došle tamo i vidjele da piše da je na Sv. Grguru državno lovište jelena, sve tri smo se zagledale. Vrhunski ci-

nizam", kaže Andreja Kulunčić.

Sve je počelo 2017., kroz grupni poziv umjetnicima Darka Bavojskoga, fotografa i snimatelja koji se bori za dostojno obilježavanje sjećanja na to mjesto stradanja. Zagrebačka umjetnica je shvatila da želi krenuti u opsežniji i trajniji poduhvat povezan sa ženskim logorom i transgeneracijskim prijenosom traume. U tom trenutku nije mogla zamisliti da ne postoji niti info-ploča koja bi govorila da je tu nekad bio ženski logor. Ništa, kao da ničega tu nije bilo.

Kiklopski otok

Sveti Grgur i Goli otok naizmjerno su funkcionirali kao ženski logor od travnja 1950. do 1956., kad odlaze posljednji logoraši i logorašice. Nakon sukoba s Informbiroom Udba je isljedivala i zatvarala tisuće komunističara i nekommunističara pod optužbom da su se svrstali uz Staljina. Bio je dovoljan jedan vic, čak i ako ste ga samo prepričali, kako se to dogodilo Ženi Lebl. Mlada novinarka Političke trebala je postati dopisnica u Parizu. Ljubomorni kolega je htio njezino mjesto, ispričao je vic i potom ju prijavio.

Žene osumnjičene za suradnju s Informbiroom od kolovoza 1949. do siječnja 1950. odvođene su na prislinski rad u Ramski rit, uz granicu s Rumunjskom, potom u Zabelu u Požarevcu. Osim na Grguru, ženski logor je godinu dana bio preseljen na Goli otok, na suprotnoj strani od muškog logora, u uvali okrenutoj Velebitskom kanalu. "Od njega gotovo ništa

nije ostalo, mnogi ne znaju da je postojao. Zbog toga planiramo vizualno punktiranje desetak točaka ženske memorije, odnosno traume po tom dijelu otoka, koje bi ostale tu poput punktova svjedočenja koje će posjetitelji tražiti po kamenjari, sljedeći upute s mape", kaže umjetnica.

Naziv projekta "Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete" citat je svjedočenja Marije Zelić, prve upravnice logora na Grguru, koju sve zatočenicke opisuju kao nevjerojatno okrutnu. Ona i sebe vidi kao žrtvu: htjela je studirati, upisala je ekonomiju, a UDBA ju je poslala u Ramski rit i Sveti Grgur.

U raskidu sa Staljinom Tito se koristio staljinističkim metodama. Na Grgur i Goli otok odlazilo se bez sudske presude. Duljina boravka ovisila je o uspješnosti predgoja. Nikad nisu osuđene, pa nisu niti mogle biti rehabilitirane.

Goli otok je kiklopski otok hrvatske političke mitologije, napisala je Renata Jambrešić Kirin s Instituta za etnologiju i folkloristiku: i dalje nema konsenzusa oko njegove historijske revalorizacije, spomeničke zaštite i memorijalne geste kojom bi se obilježilo postojanje komunističkog logora za preodgoj neistomišljenika. Takve zatvore i logore, kraće ili duže vrijeme, imale su sve komunističke zemlje, napominje ona.

Goli otok sad je ničiji, od ove godine bio je pod zaštitom Ministarstva kulture, što je upravo isteklo. I dalje privlači na stotine posjetitelja svake godine. Sve tri lobiraju da se

TOM DUBRAVKA / CROPIX

9.3.4. Jutarnji list, *Andreja Kulunčić – strašnim ženskim pričama s Golog otoka pristupam kroz umjetnost*, Romina Peritz, 23. 2. 2021.

28 LUTORAK, 23. VELJAČE 2021.

J2kultura

Elementi projekta

PRVI KORAK

U rujnu prošle godine dogodio se prvi korak projekta postavljanjem info tabli na Svetom Grguru i Golog otoku, a u kamen na Golog otoku uklesano je i svjedočanstvo bivše logorašice Vere Winter ispisano rukopisom njezine unuke Nine.

PUBLIKACIJE

Od ukupno tri publikacije koje se planiraju napraviti za trajanje projekta, prva objavljena ovih dana - dio je najavljenih izložbi.

WEB SITE

Projekt ima i vrlo ambiciozno napravljen web site kao bazu, arhivu za tekstone i svjedočanstva: www.zene-arhipelag-goli.info

Umjetnica o projektu koji se bavi sudbinom i stradanjem žena u jugoslavenskom Gulagu

Andreja Kulunčić

Strašnim ženskim pričama s Golog otoka pristupam kroz umjetnost

ROMINA PERITZ

Vjerujem da se tako može napraviti promjena i potaknuti ljude na razmišljanje o toj temi o kojoj se i dalje izuzetno malo govori

Krajem 1989. žene su počele govoriti o tome što se događalo na Golog otoku. Ali, ženska priča nije utkana u našu oficijelnu povijest - imi rječnica umjetnica Andreja Kulunčić urudi nas u svoj vrlo osjetljiv i kompleksan istraživačko-aktivistički umjetnički projekt "Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete" koji se bavi sudbinom žena i njihovim stradanjem na Golog otoku, svojevrsni work in progress, nastao u suradnji s antropologinjom Renatom Jambresić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijacic. "Želim žensku priču o Golog otoku vratiti u povijest, makar simbolički".

Andreja Kulunčić, vizualna umjetnica koja u svojim radovima propituje aspekte društvenih odnosa za zanimajući se za društveno angažirane teme, ovaj je, o kojoj se i dalje izuzetno malo govori, pristupa, kako objašnjava, kroz umjetnost vjerujući kako umjetnost može napraviti promjenu, otvoriti pitanja, potaknuti ljude na razmišljanje, raditi u smjeru prihvaćanja i dijeljenja. Od kada se prije nekoliko godina priključila umjetnicima i umjetnicama koje je fotograf Darko Bavoljak pozvao da rade umjetničke radove na temu Goli otok skupa s udruženom Goli otok "Ante Zeman", osmislila je projekt čiji je cilj da istraživanjem i uspostavljanjem ženske memorije traumatične prošlosti kroz nekoliko različitih segmenata - prostornom umjetničkom intervencijom na lokalitetima ženskog zatvora, crtežima, objektima, video instalacijom, izložbom, web siteom, publikacijom te nizom radionica i razgovora - otvori novi oblik suočavanja s prostorom dehumanizacije.

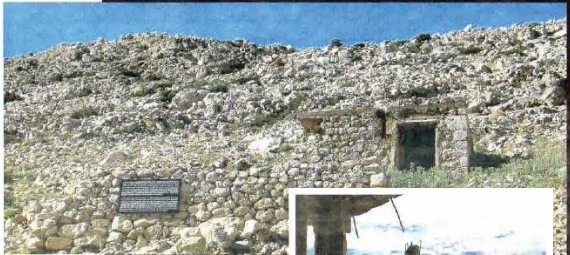
Most prema publici

"Umjetnost ima tu nevjerojatnu mogućnost da kroz različite strategije otvori teme koje su presušene, na pravi stvari koje kroz druge kanale nije moguće, približi teorije, istraživanja, znanja koja su prisutna, ali u znanstvenim časopisima, stručnim konferencijama, gdje većina nas ne stigne, osim u svojim oblastima. Sve je promreženo, ali treba naći pravi kanal, most prema publici. Zato puno radim interdisciplinarno, s filozofima, sociolozima, biologima, teolozima među ostalim. Na taj način umjetnost postaje odličan most da se široj publici približe kompleksne teme i problemi koji se tiču svakodnevnog života svih nas. Umjetnost mi je okvir u koji mogu stavljati različite dijelove, kao puzzle, koji mogu pomoći u razumijevanju osjetljive problematike. Jako mi je bitno da ljudi imaju prava pitanja nakon što prođu kroz projekt, i kvalitetni sadržaj od kojeg sanjam mogu formirati odgovore", kaže Andreja Kulunčić. Glavna ideja bila je prvo postaviti tablu na oba lokaliteta ženskog zatvora, Golog otoku i Svetom Grguru, koji je pesve nepristupačan te je ujedno i hrovište jelena lopatara, što ju je, priznaje, jako dirljivo emotivno pogodilo. Na tablicama se navodi da je na Golog otoku bilo više od 850 žena, no, kako ističe Andreja Kulunčić, to

izložbe, u pulskom Povijesnom muzeju (travnj) i rijeckom MMSU (lipanj). Izložba će obuhvatiti vizualne materijale snimljene na otocima Goli i Sveti Grgur - video projekcije u velikom formatu u Izvedbi plesnice Zrinke Urbinec, instrumentalističice Jasne Jovicic i vokalisticice Annette Giesrigl prema prethodno razradenoj koncepciji umjetnice, a na osnovu dostupnih svjedočanstava kaznjena. Drugi dio izložbe bit će dokumentarni materijal prustorne intervencije na lokalitetima te autentični crteži i objekti koji tematiziraju afektivnu mapu preživljavanja kaznjena. Od ukupno tri publikacije koje se planiraju napraviti za trajanje projekta, prva objavljena ovih dana, dio je najavljenih izložbi. Tu je i vrlo ambiciozno napravljen web site kao baza, arhiva za tekstone i svjedočanstva (<http://www.zene-arhipelag-goli.info>).

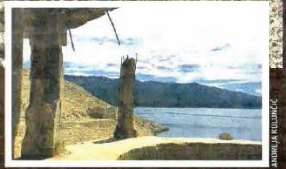
Most prema publici

"Umjetnost ima tu nevjerojatnu mogućnost da kroz različite strategije otvori teme koje su presušene, na pravi stvari koje kroz druge kanale nije moguće, približi teorije, istraživanja, znanja koja su prisutna, ali u znanstvenim časopisima, stručnim konferencijama, gdje većina nas ne stigne, osim u svojim oblastima. Sve je promreženo, ali treba naći pravi kanal, most prema publici. Zato puno radim interdisciplinarno, s filozofima, sociolozima, biologima, teolozima među ostalim. Na taj način umjetnost postaje odličan most da se široj publici približe kompleksne teme i problemi koji se tiču svakodnevnog života svih nas. Umjetnost mi je okvir u koji mogu stavljati različite dijelove, kao puzzle, koji mogu pomoći u razumijevanju osjetljive problematike. Jako mi je bitno da ljudi imaju prava pitanja nakon što prođu kroz projekt, i kvalitetni sadržaj od kojeg sanjam mogu formirati odgovore", kaže Andreja Kulunčić. Glavna ideja bila je prvo postaviti tablu na oba lokaliteta ženskog zatvora, Golog otoku i Svetom Grguru, koji je pesve nepristupačan te je ujedno i hrovište jelena lopatara, što ju je, priznaje, jako dirljivo emotivno pogodilo. Na tablicama se navodi da je na Golog otoku bilo više od 850 žena, no, kako ističe Andreja Kulunčić, to

INFORMATIVNE TABLE

Jedan od segmenata projekta su prostorna umjetničke intervencije, poput info tabli o povijesti i ustroju logora, na lokalitetima ženskog zatvora

Andreja Kulunčić napravila je seriju crteža i objekata inspiriranih svjedočanstvima žena

"Ženski logor kao da nikada nije postojao. Nema ga u kolektivnoj memoriji. Zato sam se i počela baviti njime"

Uskoro se planiraju i dvije izložbe, u travnju u pulskom Povijesnom muzeju te u lipnju u rijeckom MMSU

čan se broj ne zna i predstoji još puno istraživanja da bi se to i utvrdilo. Pored tabli upisane je u stijenu na otoku i rečenica jedne od logorašica Vere Winter: "Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je harpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bi kamenje nazad do mora". To je početak arhivske mape preživljavanja, koju, ističe Andreja Kulunčić, potpisuvala iz svjedočanstava preslikati na lokalitet kroz tragove koji neće narušiti lokalitet, bit će stopljeni, utkan u njega. Uspjeha je i prva od tri planirane publikacije koja je vode o projektu, o cijelom procesu, sa stručnim tekstovima Renate Jambresić Kirin i kustosice i povjesničarke umjetnosti Irene Bileć. Dok tekst Jambresić Kirin pruža širu sliku o ženskom stradanju na Golog otoku, strukturu zatona, mehanizima kažnjavanja, o ideološkoj indoktrinaciji i moralnoj korupciji kao načinima "preodgoja uz društveno koristan rad". Bileć opisuje teorijska uporišta i složene segmente projekta. Također publikacija uključuje crteže Andreje Kulunčić kao i svjedočanstva i biografije bivših logorašica. Druga publikacija bit će "artist book", kako objašnjava umjetnica, s njezinim autorskim crtežima i svjedočanstvima žena, onima koja su joj služila važna i dirljiva u cijelom tom procesu. Treća će biti znanstvena i vrlo opsežna publikacija o ženama na Golog otoku za koje još traže sredstva.

Bitno je naglasiti, kaže umjetnica, kako ni danas ne postoji pravo sjećanje na žene na Golog otoku. Stoga cijelom ovom inicijativom želi dati dignitet tom lokalitetu "sacuvati ga, posjetiteljima koji su za

interesirani pružiti kvalitetan način informiranja. Ženski logor kao da nikada nije postojao. Nema ga u kolektivnoj memoriji, niti u povijesti. Zato sam se i počela baviti njime", objašnjava Andreja Kulunčić.

Brutalni sustav

Projekt je prvenstveno baziran na dostupnim svjedočanstvima i istraživanjima. Do novih ne može ni doći, jer su sve nekadašnje logorašice umrle, a jedina su spona s njima danas njihovi nasljednici, odnosno nasljednice. Ta su svjedočanstva, kaže, vrlo potresna, a govore o tome u kakvom su brutalnom sustavu te žene morale preživljavati. "Ovdje nije bilo seksualnog nasilja, sve su bile žene, upravo je dolazilo uglavnom samo ujutro i navečer na prebrojavanje. Imale su monstruoznu hijerarhiju, nanesetu od uprave zatvora, gdje su jedna drugu morale podrignuti, torturirale, a na ni dobile više vode, hrane, bolje usjete. Mogao si preživjeti ako ideš protiv drugih. A kada se to sve završilo, tek su tada bile u groznoj poziciji. Sve ono što je ženi važno - suosjećanje, ponašanje, zajedništvo, razumijevanje - sve su to u njima probali uništiti. Ono u što su te pretvorili, a i naknadno praćenje Udbe, dovelo je do toga da su godinama nakon svega sutjeloce u svojim iskustvima na Golog otoku. S druge strane, to nikoga nije zanimalo kada su napokon uspjeli dobiti glas", kaže Andreja Kulunčić te dodaje kako se žene na koncu i nisu na isti način vraćale u svakodnevni život kao muškarci. "Mnoge su bile intelektualke, predvođiteljice, studentice... nerijetko su im podmetali muški koleger jer su željeli njima namijenjeni posao, što se recimo dogodilo Zeni Lebl. Nakon traumatičnog iskustva Golog otoka okrenule bi se bespočetno, obojeji nekim jedinstavnim poslovima. Majka Mire Furlan Branka Weil, na primjer, bila je jedna od rijetkih koja je uspjela ostvariti karijeru", navodi umjetnica. "Sve ovo radimo u cilju osvajanja žena i razumijevanja povijesnog naslijeđa. Priče, sudbine, patnja koje su prošle su teske, ali im prije im treba dati glas, pokazati kako nije bilo uzaludno, ne moraju ostati zaboreni. Mogu nas osnažiti, ali i osvjetliti da se tekave stvari ne ponavljaju niti našim djelovanjem, ali niti našom šutnjom." (J)

9.3.5. Glas Istre, U Puli predstavljen projekt: Na Golom otoku mučeno je više od 850 žena,

Zoran Angeleski, 11. travanj 2021.

"VI STE PARTIJU IZDALE ONDA KADA JE TREBALO DA JOJ POMOGETE"

ZAŠTO SE PREŠUĆUJE DA JE NA GOLON OTOKU MUČENO VIŠE OD 850 ŽENA?

"Bilo je dana kada smo dobivale po četiri gutljaja vode pred spavanje. Brojiš: jedan, dva, tri, četiri. Kada pijem vodu, ja i sada brojim"

U PULI PREDSTAVLJEN PROJEKT

Golota otok - spalište straća

Žene, osobito mlade, teško su podnosile ritualno šišanje, poruznjivanje, izgadnjivanje... Možda kod muškaraca nije toliko dramatično kad se omi rukni, no taklo nije kod žena gledano u okviru patrijarhalnih običaja koje je viđalo tada, a viđalo još uvijek i sada. Žene su posebno pogadale ceremonije sranovanja svake večeri u barakama kada su se morale samopripraviti, tako se nisu osjećale krivima, kaže antropološinja Renata Jambršić Kirin

Kada segment sileg projekta, izložba u pulskom Peripetionu muzeja (gla je historička i ino- vativna), mlade žene dink- breni bliski uključuju izražaj- ni mogući aspekti mučeništva. Iako su muškarci teško podno- žavajući, žene su posebno pogadale ceremonije sranovanja svake večeri u barakama kada su se morale samopripraviti, tako se nisu osjećale krivima, kaže antropološinja Renata Jambršić Kirin. Žene su posebno pogadale ceremonije sranovanja svake večeri u barakama kada su se morale samopripraviti, tako se nisu osjećale krivima, kaže antropološinja Renata Jambršić Kirin.

Činja za manjinu
Zašto su se žene u Goloti mučile? Iako su muškarci teško podno- žavajući, žene su posebno pogadale ceremonije sranovanja svake večeri u barakama kada su se morale samopripraviti, tako se nisu osjećale krivima, kaže antropološinja Renata Jambršić Kirin.

Kaznjavanje samosvjesnih žena

Strančani Kaznjavanje samosvjesnih žena... Strančani Kaznjavanje samosvjesnih žena... Strančani Kaznjavanje samosvjesnih žena...

Vera Winter: Sve smo tučene i sve smo teške drage

Vera Winter: Sve smo tučene i sve smo teške drage... Vera Winter: Sve smo tučene i sve smo teške drage...

Žene u Goloti

Branka Weil tri godine na Golom otoku

Branka Weil tri godine na Golom otoku... Branka Weil tri godine na Golom otoku...

Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu

Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu... Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu...

"Ne sanjam ni Ravensbruck ni Auschwitz, ali me Goli otok ni danas ne ostavlja"

SVIĐOŠTAVNOST POLITIČAR ZATVORNIKA NA GOLON OTOKU I SVETOM GRURU
"Ne sanjam ni Ravensbruck ni Auschwitz, ali me Goli otok ni danas ne ostavlja"
Vera Winter: Kareri smo rođnje... Vera Winter: Kareri smo rođnje...

Branka Weil tri godine na Golom otoku

Branka Weil tri godine na Golom otoku... Branka Weil tri godine na Golom otoku...

Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu

Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu... Osim 18 zubi, Vera Galic na rođnji je izgubila i svraku nadu...

9.3.6. Vijenac, *Otoci strave*, Goran Galić, objavljeno 8.9.2022.

Inkluzija 42

Inkluzija

UMJETNIČKI PROJEKTI

Otoci strave

Razgovarao Goran Galić

Umjetničko-istraživački projekt Andreje Kulunčić nastoji dekonstruirati hotimičnu amneziju ženske povijesti Golog otoka i Svetog Grgura

Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete naslov je umjetničko-istraživačkog projekta Andreje Kulunčić, predstavljenog u riječkom MMSU-u ovoga proljeća, o ženskom političkom logoru na Golom otoku i Svetom Grguru. Logor je djelovao od 1950. do 1956, a u njemu su bile zatočene zatvorenice doživljene kao neistomišljenice i protivnice novog političkog kursa. Kako nam je u muzeju rekla kustosica izložbe Irena Bekić, neke su bile visoko pozicionirane u Partiji, dok su neke bile jedino sestre, prijateljice ili supruge optuženika.

Kustosica Irena Bekić i autorica izložbe Andreja Kulunčić u riječkom Muzeju moderne i suvremene umjetnosti (Snimio Goran Galić)

Bez suosjećanja

„Ono što drugi logori nisu imali, o čemu govore svjedokinje, jest da se sve odvijalo između kažnjenika. Kažnjenice su se penjale na hijerarhiji koliko su bile okrutne prema drugoj. One su bile i upravnice i okrivljenice. Morale su kažnjavati i trpjeti kazne. Morale su se tući, nisu smjele održavati nikakve veze, nisu smjele njegovati solidarnost, nisu smjele jedna drugoj pomagati. To je dramatično kada se radi o ženskoj psihološkoj strukturi kojoj je solidarnost važna, a upravo to one nisu smjele realizirati“, kaže Irena Bekić i dodaje da projekt uključuje prostorne umjetničke intervencije na Golom otoku i Svetom Grguru, izložbe, web-stranicu, publikacije te niz radionica, čitateljskih grupa i razgovora, kojima se nastoji dekonstruirati hotimičnu amneziju ženske povijesti Golog otoka i Svetog Grgura te otvoriti prolaz pamćenju.“

Idućih godina održavat će se radionice poput ove na kojima će žene izrađivati skulpturice za svaku zatočenicu logora (Snimio Ivo Martinović)

Zatvorenica je biloviše od 850: „Mi tu brojku uzimamo kao početnu i simboličnu, pa smo tiskali 850 postera, 850 figurica u glini nastat će na radionicama 850 žena za 850 žena. No njih je bilo više. Kulturna antropologinja Renata Jambrešić Kirin iz zbirnog je popisa Udbe koji broji 14.000 političkih zatvorenika izvukla gotovo 900 imena žena od kojih je većina prošla logore na Golom otoku i Svetom Grguru i ova je izložba prvo mjesto na kojem su one objedinjene“, govori nam Irena Bekić, dok u pozadini čujemo zvukove s autentičnih lokacija u video instalacijama koje prikazuju izvedbe plesačice Zrinke Užbinec, vokalistice Annette Giesriegl i instrumentalistice Jasne Jovičević na Golom otoku i Svetom Grguru.

Kažnjenice su morale biti okrutne jedna prema drugoj. Morale su kažnjavati i trpjeti kazne

O projektu smo razgovarali i s umjetnicom Andrejom Kulunčić, koja je na mjestu oba logora postavila info-tablu, čija je fotografija, načinom na koji je postavljena na izložbi, simbolički muzealizirana. „Još 1994. sa suprugom sam bila u muškom logoru na Golom otoku. Nismo tada bili u ženskom logoru na Golom, a za onaj u koji su nas odveli na Svetom Grguru, kasnije se pokazalo da je pogrešan. Radi se zapravo o uvali na drugoj strani otoka. Posjet me jako potresao. Teško je bilo zamišljati sve ono što nam je vodič govorio. Zarobljenici i zarobljenice ondje su provodili i po pet godina. Cijeli sustav bio je monstruozan. Jedna od svjedokinja govori: 'Danas su me odredili da te udarim, ali ja to ne želim', a druga joj odgovori: 'Bolje me ti udari nego netko drugi tko će me udariti jače, a onda će i tebe izudarati'.

Teško je razumjeti kako su se te žene osjećale i kako su donosile odluke. Da bismo ih bolje razumjele, uključila sam u projekt psihoterapeutkinju s dugim iskustvom rada u Psihijatrijskoj bolnici Vrapče, Dubravku Stijačić“, govori i ističe poticaj Darka Bovoljaka, fotografa, umjetnika, snimatelja, voditelja Udruge Goli otok Ante Zemljara za rad na ovom projektu. „Darko je pozvao pedesetak umjetnika i umjetnica da reagiraju radom na Goli otok. Moja je želja od početka bila raditi projekt o ženskom logoru. Pokazalo se da je logistički teže raditi na tim lokalitetima jer nema pristaništa i radi se o dva udaljena mjesta.“

O odnosu društva i umjetnika prema angažiranoj umjetnosti Andreja Kulunčić kaže sljedeće: „U svojim gotovo 28 godina rada, bilo je barem tri puta kada je društveno angažirana umjetnost bila u modi, i tada mi je bilo najteže raditi jer svi odjednom rade s osjetljivim skupinama i temama koje se tiču društvenih odnosa. No to srećom kratko traje, trend se promijeni, i meni time postaje lakše raditi, surađivati, graditi povjerenje ranjivih zajednica prema umjetnosti.“

Na projekt o ženskim logorima pozvala je i feminističku antropologinju Renatu Jambrešić Kirin. „Goli otok je za mene bila nova tema, ali umjetnost je dobar alat za istraživanje, otvaranje bitnih i osjetljivih tema koje nisu u fokusu, sukreiranje sa stručnjacima i stručnjakinjama te za horizontalnu suradnju s publikom“, kaže Andreja Kulunčić, i nastavlja: „Početak i ključna intervencija u projektu dogodio se u rujnu 2020, 64 godine nakon raspuštanja golotočkog logora za političke zatvorenice, kada smo uspjeli postaviti info-table o ustroju i povijesti logora. Nakon toga smo na stijenu Golog otoka uklesali riječi Vere Winter, ispisane rukopisom njezine unuke Nine: 'Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je hrpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bismo kamenje nazad do mora.' Na Sveti Grgur pak riječi Ženi Lebl, ispisane rukopisom njezine nećakinje Ane: 'Na tvojoj grbači, Sveti Grgure, počelo je ono klasično pitanje biti ili ne biti. Ako biješ – bit ćeš. Ako ne biješ – bit ćeš bijen.' Tijekom tri godine uspjeli smo napraviti i nekoliko in situ izvedbi, jedan je dio kasnije postala video instalacija u galeriji, a dio se pretočio u antispomenik 850 žena

Žene za žene

Umjetnica pojašnjava kako na riječkoj izložbi nastaju dva nova dijela projekta. „Radi se o antispomeniku kao obliku memorijalnih praksi nasilnog nasljeđa oko kojega suvremena društva nisu uspostavila konsenzus. To dovodi do negiranja povijesti i zapostavljanja žrtvi. Koncipirala sam ga kao niz akcija izrade skulpturica od gline u kojima će, tijekom dvije ili tri godine, sudjelovati ukupno 850 žena. One simbolično posvećuju po jednu skulpturicu za svaku od kažnjenica političkog logora. Cilj mi je da se među sudionicama radionica gradi novo sjećanje na uznemirujuću epizodu iz povijesti i u isto vrijeme konstruira pokretni spomenik terakota skulpturica koje će se izlagati kao cjeloviti rad na izložbama koje će uslijediti. Drugi dio antispomenika je ispisivanje imena svih 850 žena na crvene tkanine od strane posjetitelja i posjetiteljica tijekom izložbe. Za sada imamo pet ispisanih tkanina s imenima, nadam se kako će na sljedećoj izložbi biti ispisane svih devet.“

Te stvari su se zaista dogodile, taj je sustav imao totalitarne i represivne metode i mi moramo to moći osvijestiti, moramo se znati s tim suočiti

Multimedijalna izložba projekta Andreje Kulunčić, predstavljenog u riječkom MMSU-u ovoga proljeća, o ženskom političkom logoru na Golom otoku i Svetom Grguru (Snimio Ivo Martinović)

S Andrejom Kulunčić i Irenom Bekić potom razgovaramo o izraženom antifašističkom nasljeđu Rijeke, ali pitamo jesu li ljudi svjesni i druge strane medalje. Irena Bekić odgovara da je to „zanimljivo pitanje, nešto što i ovdje dotičemo. Dvostrukost iste medalje. Neke od žena bile su partijski visoko pozicionirane, bile su odane i idealne drugarice. Nisu stavljale svoje osobne probleme i veze ispred partijskog života. Ni u jednom trenutku nisu više

smjele ni kritizirati ni podržati svoju prijateljicu, Partiju ili drugove. To je rezultiralo zbunjenošću. Što to zapravo znači? Trebali bismo biti neprestano svjesni ambigviteta, da svijet nije binaran. Mi moramo stalno obnavljati i osvještavati ono što se događa oko nas. Te stvari su se zaista dogodile, taj je sustav u svojim segmentima imao totalitarne i represivne metode i mi moramo to moći osvijestiti, moramo se znati s tim suočiti. Problem je u našoj povijesti što nijedna država to nije obilježila i to su nakupine koje se nisu razriješile i koje utječu i danas na podjele u društvu. Treba postojati ovakva info-ploča, treba se znati što se dogodilo da bismo bili osviješteni kako su takve stvari moguće, ali da se ne smiju ponavljati. Svijet trebamo gledati kritičkim okom i moramo ga biti svjesni", kaže Irena Bekić.

Andreja Kulunčić pak odgovara da je mnogo ljudi na ovom području povezano s Golim otokom: „Ili je netko od njihovih bio na Golom otoku ili je bio dio logorskog sustava ili gleda na Goli otok ili otok Sv. Grgur ili su ondje recimo čuvali ovce. Mnogo je ljudi dolazilo na izložbu razgovarati o nekome iz svoje obitelji. Za sada nije bilo negativnih komentara posjetitelja i posjetiteljica, temi prilaze emotivno, govore mi kako je bilo teško gledati prema Golom otoku i razmišljati o ljudima koji ondje pate.

Osobna transformacija

Iz svjedočanstava iščitavamo da se u početku nije smjelo govoriti o Golom otoku, Udba ih je pratila i nakon izlaska, što znamo i iz dosjea. Ljudi su bili u strahu. Tog straha više nije bilo krajem Jugoslavije, ali je počeo rat i sve je palo u zaborav, pogotovo ženski dio ove traumatične povijesti. To me i navelo da radim s publikom na antispomeniku, kolektivnom radu koje će produbiti sjećanje. Mislim da svi skupa kroz ove razgovore prolazimo i osobnu transformaciju“, zaključuje Andreja Kulunčić i poziva mjerodavne da naprave projekt info centra i muzeja na lokalitetima kako ova trauma ne bi bila zaboravljena.

Umjetnost za ranjive skupine

Andreja Kulunčić bavi se društveno angažiranom umjetnošću od 1994, od prve samostalne izložbe u Ammanu. „Teme su mi bile jako različite, od položaja maloljetnih trudnica u Engleskoj do azilanata u Njemačkoj i Austriji, radnika iz Bosne u Ljubljani, bivših zatvorenika u Luksemburgu, ljudi koji rade bez papira u Švicarskoj, radnica koje ostaju bez posla u Hrvatskoj, samoorganiziranih zajednica u Meksiku, stigme koju nose duševne bolesti kod nas, do problema na koje nailaze osobe drugačijih identiteta od dominantne populacije. Mislim da je važno odabrati temu koju svi imamo u podsvijesti. Nisu to teme za koje ljudi ne znaju, ali jesu teme o kojima ne razgovaramo otvoreno ili razgovaramo iz samo jednog kuta. U Meksiku sam radila s rubnim zajednicama, jako siromašnima koji se samoorganiziraju na poseban način iz kojeg svi možemo učiti, zajedno grade kuće, vrtić, kulturni centar, knjižnicu, rade ručak za najpotrebitije u zajednici, organski proizvode povrće. Prije par godina radila sam s pet snažnih i prekrasnih žena u Zagrebu projekt ISTE – za prihvaćanje različitosti, posvećen je drugosti žene. One su drugačijeg identiteta od dominantnog stanovništva, oko 50. godine života. Ako ste Romkinja, crnkinja, muslimanka koja nosi hidžab, tražiteljica azila iz Sirije – kako živjeti sa svakodnevnom diskriminacijom? Zajednički smo osmislile javnu kampanju u kojoj one govore iz prvog lica. Ti se problemi očituju kao simptom društva, a ne samo kao privatni problemi određene skupine.“

9.3.7. Novi list, *Izložba u riječkom MMSU: Ženska memorija traumatične prošlosti logora na Golom otoku*, Kim Cuculić, 20. 2. 2022.

PROJEKT ANDREJE KULUNČIĆ

Izložba u riječkom MMSU: Ženska memorija traumatične prošlosti logora na Golom otoku

Kim Cuculić

20. veljača 2022 12:50

Anca Verona Mihulet, Andreja Kulunčić i Irena Bekić SNIMIO: VEDRAN KARUZA

Uoči riječke izložbe razgovaramo s Andrejom Kulunčić, Renatom Jambrešić Kirin, Irenom Bekić, Ancom Veronom Mihulet i Dubravkom Stijačić.

Izložba jedne od najznačajnijih suvremenih hrvatskih umjetnica Andreje Kulunčić »Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete« održat će se u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci od 22. veljače do 20. ožujka. Izložba, koju uz vizualnu umjetnicu Andreju Kulunčić kustoski potpisuju Irena Bekić i Anca Verona Mihulet, dio je istoimenog umjetničko-istraživačkog projekta započetog 2019. godine. Suradnice na projektu su feministička antropologinja Renata Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinja Dubravka Stijačić.

Ovim projektom autorica Andreja Kulunčić reagira na činjenicu da su u dominantnom povijesnom narativu o političkom logoru Goli otok, kao i u javnom govoru o njemu, u potpunosti potisnute specifičnosti ženskog iskustva traume, pa čak i postojanje ženskog logora u kojemu je od 1950. do 1956. boravilo više od 850 žena osuđenih zbog povezivanja s Informbiroom. Uoči riječke izložbe razgovaramo s Andrejom Kulunčić, Renatom Jambrešić Kirin, Irenom Bekić, Ancom Veronom Mihulet i Dubravkom Stijačić.

Kako ste došli na ideju umjetničkog projekta »Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete«? Što vas je potaknulo?

Andreja Kulunčić: Početak je bio 2017. godine, kada me je umjetnik i predsjednik udruge Goli otok »Ante Zemljak« Darko Bavoljak pozvao, kao i druge umjetnice i umjetnike, da u okviru projekta koji je provodio reagiramo na prostore Golom otoka. Ja sam se fokusirala na ženski dio političkog zatvora koji je ukupno pet godina bio smješten na Svetom Grguru, a godinu dana na Golom otoku, a čije je postojanje u potpunosti zanemareno. Kako su i budžet i trajanje istraživanja za pojedinačne projekte bili ograničeni, aplicirali smo za dodatna sredstva, iz čega je nastao novi trogodišnji projekt »Vi ste Partiju izdale onda kad je trebalo da joj pomognete«, u suradnji udruge Goli otok »Ante Zemljak« i naše udruge MAPA. Želja nam je projektom otvoriti narative koji su ostali na margini glavnih povijesnih linija, što je često slučaj kada je riječ o ženskoj povijesti.

Suočavanje s neželjenom poviješću

Možete li nam više reći o projektu, kako je zamišljen?

Andreja Kulunčić: Projekt je zamišljen kao umjetničko istraživačko aktivistički projekt u kojemu u suradnji s psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić i antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin istražujemo, ne toliko povijest ženskog zatvora na Golom otoku i Svetom Grguru, koliko njegove šire reperkusije, poput ženskog transgeneracijskog prijenosa traume, ali i šireg suočavanja s neželjenom poviješću te mogućnosti i odgovornost sjećanja i pamćenja. U tom smislu projekt je zamišljen i kao baza za uspostavljanje niza oblika i načina sjećanja što bi se moglo objediniti formom antispomenika, pri čemu svaki njegov segment funkcionira u smjeru diseminacije pamćenja.

Foto Ivo Martinović

Što je cilj projekta?

Andreja Kulunčić: Cilj projekta je potaknuti sjećanje na kažnjenice s Golog otoka i Svetog Grgura, suočiti se s uznemirujućom poviješću, istražiti ih, reagirati umjetničkim alatima i ta iskustva iskoristiti za osnaživanje žena, kroz niz izložbi, radionica i okruglih stolova, publikacija i kompleksnim web siteom <http://www.zene-arhipelag-goli.info/>

Razvezivanje čvorova boli

Nasilna, destruktivna i mizogina biopolitika u logoru za političke zatvorenice koja je sustavno napadala na reproduktivno zdravlje kažnjenica, isključivala njihove spolne specifičnosti i u isto vrijeme okretala zatvorenice jedne protiv drugih, rezultirala je dubokom traumom i dugogodišnjom šutnjom žena o golootočkom iskustvu. Jeste li kroz ovaj projekt uspjeli da se progovori o tim traumatičnim iskustvima?

Renata Jambrešić Kirin: Prije svega, trauma političkih zatvorenica s Golog i Sv. Grgura opterećena je moralnom inflacijom 20. stoljeća koja, prema filozofu Alainu Badiou, uzima zločin i potiranje ljudskih prava kao »mjernu jedinicu« za usporedbu različitih režima i političkih projekata. Kako se jugoslavensko društvo relativno brzo demokratiziralo i pravni sustav konsolidirao, tako je trauma ovih žena bivala sve neprihvatljivijom i sve teže razumljivom.

Dubravka Stijačić: Oduzimanje slobode čovjeku traumatski je doživljaj, uvijek bez obzira jeste li prekršili zakon sa sviješću da možete biti uhvaćeni ili se borite za pravdu s uvjerenjem da ste u pravu. Usto, ženama na Golom otoku otežavano je zadovoljavanje iskonske potrebe za preživljavanjem uskraćivanjem sna, adekvatne prehrane, adekvatne i pravovremene liječničke skrbi te teškim fizičkim zadacima. Osnovne psihološke potrebe za pripadanjem, druženjem i brigom za druge, osjećajem smislenosti i vlastitog doprinosa također su im bile uskraćene. Ništa od onoga što su prije radile nisu mogle ovdje nastaviti, niti ih je išta u prijašnjem životu pripremio na ovaj život.

Renata Jambrešić Kirin: Novi ratovi i zločini protiv čovječnosti, uključujući seksualno nasilje, osvijestili su nužnost razumijevanja ženske strane povijesti. I ovaj je umjetnički projekt, uključivši srodnice i nasljedateljice političkih zatvorenica, ukazao na generacijski prijenos traumatskog iskustva i na važnost razvezivanja čvorova boli, šutnje i stigmatizacije. Željelo smo pokazati i da borba za ženska i ljudska prava nikad nije dovršena i da nam je za osnaživanje vlastitih potencijala potrebno poznavanje povijesti i »abortiranih borbi« naših pretkinja. Nije nam bio cilj ukazati na mjesto žena u raljama političkog terora, nego prepoznati i izdvojiti ono što je pozitivno i osnažujuće u njihovim svjedočenjima, što vraća vjeru u humanističke vrijednosti, slobodu izbora, kritičkog misljenja i moralnog djelovanja. Povijest ne možemo mijenjati, ali možemo učiti iz nje, propitivati svoja uvjerenja i vjerovanja te uvažavati tuđa. Svakim danom i svakim svojim postupkom kreiramo budućnost, uzimajući u obzir iskustva iz prošlosti.

Faze projekta

Prostorna intervencija na lokalitetu ženskog političkog logora sastoji se od postavljanja infotabli o ustroju i povijesti logora i vizualnog punktiranja ženske memorije/traume kao oblika trajnog »spomenika«. Projekt uključuje i istraživanje mogućnosti transferiranja iskustva kroz medije plesa, glasa i zvuka u izvedbama na lokalitetima. Koliko se do sada toga napravilo? U kojoj je fazi projekt i što još namjeravate učiniti?

Andreja Kulunčić: Na samom početku istraživanja pozvala sam dvije suradnice da mi se priključe, Renatu Jambrešić Kirin, feminističku antropologinju s Instituta za etnologiju i folkloristiku, te Dubravku Stijačić, psihoterapeutkinju koja je dugi niz godina radila u Psihijatrijskoj bolnici Vrapče, pa smo u svibnju 2019. skupa otišle na oba lokaliteta.

Projekt je u svojoj izvedbenoj fazi započeo u rujnu 2019. godine prostornim intervencijama na mjestima nekadašnjeg logora. Budući da lokaliteti ni na koji način nisu bili obilježeni – osim table na Svetom Grguru kojom je označen kao lovište jelena lopatara (!) – od iznimnog je značaja bilo da na tim mjestima na oba otoka postavimo infotable o ustroju i povijesti logora. Tako smo u rujnu 2019. godine postavili table sa sljedećim tekstom: »Na Golom otoku i na obližnjem otoku Sveti Grgur naizmjenično se od 1950. do 1956. godine nalazio politički logor kroz koji je prošlo više od 850 žena optuženih za povezanost s Informbiroom. Žene su same morale izgraditi staze i objekte koji su danas vidljivi u tragovima. S iznimno okrutnim sistemom kažnjavanja, u kojemu su logorašice bile prisiljene biti i vršiteljice torture, logor je bio mjesto patnje i poniženja. Šikaniranje optuženih žena i policijski nadzor nastavljeni su i nakon izlaska iz logora.«

Nakon toga smo u živu stijenu uklesali riječi Vere Winter, jedne od zatočenica, koja je ispisana rukopisom njezine unuke Nine: »Kamen smo nosile iz mora na vrh brda. Kada je hrpa na vrhu bila dovoljno velika, nosile bi kamenje nazad do mora«. A sljedeće godine, na Sveti Grgur smo riječi Ženi Lebl, »Na tvojoj grbači Sveti Grgure, počelo je ono klasično pitanje Biti ili ne biti? Ako biješ – bićeš. Ako ne biješ – bićeš bijen.«, ispisane rukopisom njezine nećakinje Ane Lebl. Ove godine planiramo nastaviti s vizualnim punktiranjima ženske memorije/traume na lokalitetima.

Osim intervencija, napravile smo i in situ istraživanje mogućnosti transferiranja golootočkog iskustva kroz medije plesa, zvuka i glasa nastalim u izvedbama plesačice Zrinke Užbinec, instrumentalistice Jasne Jovičević i vokalistice Annette Giesriegl na osnovi dostupnih svjedočanstava kažnjenica. Videoinstalacija nastala na materijalima snimljenim na lokalitetima prvi put je predstavljena na izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli u travnju 2021., a bit će predstavljena i na izložbi u Rijeci.

U 2021. sam na lokalitetu ženskog logora na Golom otoku napravila seriju glinenih skulpturica koje simbolički utjelovljuju sjećanje na nasilje koje je ondje počinjeno. Specifični i vrlo ograničeni životni uvjeti na otoku modificirali su tijela zatvorenica, trajno su utjecali na njihovo zdravlje i psihi, a one su svojim radom intervenirale u strukturu otoka, oduzimale od njega i mijenjale mu konfiguraciju. Nenastanjene otoke pretvarale su u provizorne habitate. Akcija koju sam izvela govori o besmislenosti većine prisilnih radova tijekom zatočeništva, o krhkosti tijela i težini preživljavanja u logoru. S druge strane, čineći da skulpturice izlaze/rastu iz kamena, htjela sam naglasiti činjenicu da je rad s kamenjem oblikovao zatvorenice i ostavio tragove na njihovim tijelima do kraja života. Ta moja akcija na lokalitetu bila je poticaj da osmislim zajedničku akciju »850 žena za 850 žena« koja će se izvoditi s posjetiteljicama izložbe u MMSU-u u razdoblju trajanja izložbe, točnije od 22.2. do

20.3.

Sljedeća »postaja« projekta bit će Vargas muzej u Manili, na Filipinima, gdje nas je pozvao kustos Patrick Flores krajem ove, odnosno početkom sljedeće godine.

Koncepcija riječke izložbe

Riječka izložba bit će svojevrsni vrhunac cijelog projekta i bit će vrlo interaktivna s publikom. Što ćemo vidjeti na izložbi u MMSU-u i na koji način će ona biti interaktivna?

Irena Bekić: Riječka izložba okuplja sve dosadašnje segmente rada, i istovremeno otvara prolaze za njegov daljnji razvoj, započinjući segmente nekih novih dionica koje nastaju u suradnji s publikom. Primjerice, u radionici »850 žena za 850 žena« koja će se odvijati u prostoru izložbe, točnije u Dvorani Jaslice, posjetiteljice su pozivane da izrađuju figurice od gline, u čemu će ih voditi autorica. Izradom figurica ulaze u simbolički dijalog s kažnjenicom kojoj posvećuju figuricu. Time stvaraju pokretni spomenik od 850 terakota skulpturica koje će se izlagati kao cjeloviti rad na izložbama koje će uslijediti te sudjeluju u prenošenju kolektivne memorije na traumatičnu prošlost koja se ne bi smjela ponoviti.

Osim izrade skulpturica, publika je pozvana da na traku od crvenog platna ispiše ime jedne zatvorenice logora na Golom otoku i Svetom Grguru. Nakon što se upotpuni popis zatvorenica, trake s imenima žena slat će se u druge institucije bivše Jugoslavije gdje će biti izložene kao pokretni i premještajući antispmenik. Važno je naglasiti da je to prvo javno objavljivanje imena bivših logorašica, da se prvi put ta imena nalaze zajedno i da time one izlaze iz anonimnosti nedefinirane žrtve ili, ako želimo biti manje dramatični, nepoznate kažnjenice pa time i nevažne.

Publika je pozvana i na distribuciju postera tiskanih u ograničenoj seriji od 2 x 850 primjeraka s numeracijom i potpisom autorice. Radi se o posterima s fotografijom uklesanih svjedočanstava na Svetom Grguru, odnosno Golom otoku koja direktno povezuju logorašice i mjesto. Preuzimanjem ovih postera koji su dokaz o postojanju teško dostupnih stijena s natpisima, posjetitelji i posjetiteljice sudjeluju u prenošenju memorije.

Također, u vrijeme trajanja izložbe održavat će se i čitateljske večeri. Čitat će se i diskutirati odlomci iz teorijskih knjiga koje posjetiteljima omogućavaju da urone u znanstveni diskurs vezan za teme logora, traume i rodne specifičnosti povezujući ih sa svjedočanstvima logorašica. Čitanja će moderirati antropologinje Renata Jambrešić Kirin i Sarah Czerny te feministička teoretičarka Brigita Miloš.

Općenito, prolaz izložbom osmišljen je kroz tri stanice, tri različito koncipirana prostora koji generiraju različita posjetiteljska iskustva. Upravo su posjetiteljska iskustva temelj za prenošenje novog oblika suočavanja.

Odlazite li na Goli otok i Sv. Grgur? Jeste li došli do nekih novih otkrića i spoznaja?

Andreja Kulunčić: Odlazak na oba lokaliteta je kompliciran jer nema adekvatnog pristaništa. Oba su lokaliteta teško dostupna. Ljudi ih često miješaju s muškim oficirskim zatvorom na Svetom Grguru i muškim zatvorom na Golom otoku, koji imaju pristanište. Ovdje, kako vidite i na fotografijama, nema ničega pa se svaki odlazak zasebno plaća i to po visokim cijenama. Tako da idemo koliko nam budžet dopušta. Sljedeći put planiramo ići u svibnju, kada bismo u kamen na Svetom Grguru urezali rečenicu Eve Grlić, koju nam je prepisala njezina kći Vesna Domany-Hardy. Rečenica glasi: »Koja ne tuče, s neprijateljstvom još nije raskrstila. Živjele smo kao zvijeri. Stalno u strahu i na oprezu.«

Riječ je o umjetničkom projektu. Kakva je uloga umjetnosti u progovaranju o ovako teškim, traumatičnim temama?

Anca Verona Mihulet: Povijest umjetnosti je pokazala da je u teškim vremenima umjetnička vizija pridonijela boljem razumijevanju važnih trenutaka. To je zato što instrumenti koje umjetnici i umjetnice koriste mogu nadići politička ograničenja, omogućujući im da budu bliže ljudima i društvu u cjelini. Neprekidnim postavljanjem pitanja, istraživanjem arhiva ili konstruiranjem slike za događaj koji nije imao ikakvog vizualnog prikaza, umjetnici i umjetnice uspijevaju promijeniti tradicionalnu interpretaciju povijesti.

Andreja Kulunčić je oprezno i pažljivo pristupila napetoj povijesti političkih logora na Golom otoku i Svetom Grguru; radila je sa stručnjakinjama kako bi odgovorno analizirala kontekst. Važno je to što je na površinu iznijela stvarnost života u političkim logorima, potkrijepivši svoja istraživanja dokumentima i svjedočanstvima te vratila mjesto i povijest koju nijedna vlast nije nikada uzimala u obzir. Andreja Kulunčić je svojom angažiranom praksom dala glas stotinama žena koje su bile osuđene na šutnju ne samo od strane političkog režima, nego i od same povijesti. Traumu je nemoguće sanirati, ali svjesnost o njoj pomaže budućim naraštajima da spriječe ovakve užasne događaje i pronađu način da odaju počast zarobljenicama na Golom otoku i Svetom Grguru.

10. ŽIVOTOPIS AUTORICE

Red. prof. art. ANDREJA KULUNČIĆ

Vizualna umjetnica Andreja Kulunčić (r. 1968.) diplomirala je 1992. godine kiparstvo na Fakultetu primijenjenih umjetnosti i dizajna u Beogradu. Od 1992. do 1994. nastavlja studij na Akademiji likovnih umjetnosti u Budimpešti na kiparskom odsjeku. Članica je HDLU-a od 1996. godine. Od 2009. predaje na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, smjer Novi mediji. Suosnivačica je udruge Multidisciplinarni autorski projekti i akcije (MAPA) za umjetnost, znanost i tehnologiju osnovane u lipnju 2001. godine u Zagrebu.

Od 1994. godine ostvarila je 35 samostalnih izložbi, sudjelovala je na više od 130 skupnih izložbi i festivala u zemlji i inozemstvu, sudionica je 11 umjetničkih stipendija u inozemstvu i dobitnica pet umjetničkih nagrada.

Njezin rad predstavljen je na značajnim međunarodnim izložbama, uključujući: Documenta11 (Kassel), Manifesta4 (Frankfurt), 8. Istanbul Biennial (Istanbul), Liverpool Biennial04 (Liverpool), 10. Trijenale Indije (New Delhi) te na skupnim izložbama u muzejima uključujući: Whitney Museum of American Art (New York), MoMA PS1 (New York), Museo Universitario Arte Contemporáneo (Mexico City), Palais de Tokyo (Pariz), Kumu Art Museum (Tallin), Muzej suvremene umjetnosti (Zagreb), +MSUM (Ljubljana), Muzej savremene umetnosti (Beograd), Zacheta National Gallery (Varšava), Garage Museum (Moskva), Museum of Modern Art (Saint-Etienne), Ludwig Museum (Budimpešta) i drugdje.

Izlagala je i na samostalnim izložbama: Museo Universitario Arte Contemporáneo (Mexico City), Muzej moderne i suvremene umjetnosti (Rijeka), Salon Muzeja savremene umetnosti (Beograd), Museo MADRE (Napulj), Palazzo Clabassi (Udine), Art in General (New York), Artspace Visual Art Canter (Sydney), Art Center Silkeborg Bad (Danska), Darat Al Funun (Jordan), galerija Miroslav Kraljević (Zagreb), galerija NOVA (Zagreb), galerija Prozori (Zagreb), galerija Forum (Zagreb) i drugdje.

Značajnije stipendije: MUAC&SOMA (Mexico City), Art in General (New York), University of Johannesburg (Južna Afrika), Walker Art Center (Minneapolis), Artspace (Sydney), stipendija u sklopu 10. trijenala Indije (Jaipur).

Dobitnica je nekoliko nagrada među kojima se ističu nagrada „10. trijenale Indije“ u New Delhiju te druga nagrada na „12. izložbi HT nagrade suvremene umjetnosti“ u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu.

Djela su joj u fundusima sljedećih institucija: Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, Muzej moderne i suvremene umjetnosti Rijeka, MG +MSUM Ljubljana, Muzej savremene umetnosti Beograd, C3 (Center for Culture & Communication) Budimpešta, Art Collection Telekom Njemačka i ZKM (Zentrum für Kunst und Mediatechnologie) Karlsruhe Njemačka.

Živi u Zagrebu gdje predaje na Akademiji likovnih umjetnosti na smjeru Novi mediji.
<http://www.andreja.info/>

SAMOSTALNE IZLOŽBE:

2023. Muzej Jorge B. Vargas, Manila, Republika Filipini, *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Kustosice Irena Bekić i Anca Verona Mihuleč.

2022. Muzej moderne i suvremene umjetnosti Rijeka, *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Kustosice Irena Bekić i Anca Verona Mihuleč.

2021. Povijesni i pomorski muzej Istre, Pula, *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Kustosica Irena Bekić

2020. EPK 2020 Rijeka, prostorne intervencije unutar projekta *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, Goli otok i Sveti Grgur, lokaliteti ženskog zatvora.

2019. Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *Improvizirani događaji sa Zrinkom Užbinec*, Jasnóm Jovičević i Annette Giesrieg

2018. Galerija AK, *Umjetnost kao demokracija*, Koprivnica. Kustosi Tanja Špoljar i Bojan Koštić.

2018. Gradska galerija Striegl, *ART-ACT-BOX*, Sisak. Kustosica Alma Trauber.

2018. Palazzo Clabassi, Udine, Italija. Organizacija Neo Associazione Culturale. *Different Voices*, kustos Antun Maračić.

2017. Galerija AZ, Zagreb. Projekt sa Zrinkom Užbinec *Analiza plesnog materijala projekta ART-ACT-BOX: Ateljei Žitnjak*.

2017. *ISTE - za prihvaćanje različitosti* dio rada kolektiva ISTE. Akcije u javnom prostoru.

2017. Galerija Siva zona, Korčula. *Kritički turizam (I)*, kustos Darko Fritz.

2016. Galerija Škola, Split, *Kreativne strategije: Početnica*. Kustosica Neli Ružić.

2015. Galerija Forum, Zagreb, *Vrapčanski jastuci* s Dubravkom Stijačić, kunom zlaticom, Vlatkom Prstačić i pacijentima psihijatrijske bolnice Vrapče. Kustos Antun Maračić.

2015. Galerija Filodrammatica, Rijeka. Organizator udruga Drugo more. *Kreativne strategije: Početnica*, završna izložba projekta nakon jednogodišnjeg putovanja s radionicama i prezentacijama po Hrvatskoj i regiji: Zagreb, Sisak, Subotica, Sinj, Čakovec, Slavonski Brod, Dubrovnik, Zadar, Pula i Rijeka.

2014. City of Women u suradnji sa Aksioma–Project Space, Ljubljana. Kustosica Maja Vujić.

2014. Galerija Nova, Zagreb. Kustoski tim WHW.

2014. Galerija dr.Vinko Perčić, Subotica. Kustos Spartak Dulić.

2013. Muzej MUAC (Museo Universitario Arte Contemporáneo), Mexico City, Meksiko. Kustosi Amanda de la Garza, Alejandra Labastida, Ignacio Pla.

2013. Salon Muzeja savremene umetnosti Beograd, *index.žene*. Kustos Zoran Erić.

2011. Muzej MADRE Napulj, *Are you optimistic about the future?*, kustosi Iva Rada Janković, Adriana Rispoli i Eugenio Viola.

2010. Galerija Siva zona, Korčula, *Komercijalizacija povijesti*, kustos Darko Fritz.
2008. Galerija Miroslav Kraljević, Zagreb, *O stanju nacije*, kustosice I. Bago i A. Majača.
2008. Galerija Rigo, Novigrad, *Malo drugačiji turizam*, kustosica Jerica Zihlerl.
2006. Galerija Prozori, Zagreb, *Čitanja*, kustosica Irena Bekić.
2006. Galerija Nova, Zagreb, *Mjesto pod suncem*, kustoski tim WHW.
2005. Galerija Art in General, New York, *Umjetnički svijet New Yorka za neznalice*, kustosica Sofia Hernandez Chong Cuy.
2003. Galerija Proširenih medija, Zagreb, *Distributivna pravda*.
2003. Art Centar Silkeborg Bad, Danska, *Podići glas*, kustosica Iben Fromm.
2002. Artspace Visual Art Centre, Sydney, *Distributive Justice*, kustos Nicholas Tsoutas.
2001. Multimedijalni kulturni centar, Split, *Zatvorena zbilja - embrio*, kustosica Tamara Višković.
2000. Galerija Miroslav Kraljević, Zagreb, *Zatvorena zbilja - embrio*, kustos Branko Franceschi.
1996. Galerija Intermedia Arts, Minneapolis, SAD, *Man constructor*.
1996. Galerija SC, Zagreb, *Čovjek graditelj*, kustosica Mirjana Drempetić Hanžić.
1994. Galerija Tam-Tam, Budipešta.
1994. Galerija Darat Al Funun, Amman, Jordan.

SKUPNE IZLOŽBE & FESTIVALI (od 2000. godine)

2023.

Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *Vidjive*.

2022.

Muzej suvremene umjetnosti Metelkova +MSUM, Ljubljana, *Art at Work*.

Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *Drugarstvo / Zbirka kao glagol*.

2021.

National Gallery, The Palace, Sofija, Bugarska, *The Time has Come to Talk of Many Things*.

Koroška galerija likovnih umjetnosti, Slovenj Gradec, Slovenija, *Beyond Borders*.

WAV Gallery, Ventura, Kalifornija, *EOTW Womyn's Art Show*.

Civico Museo Revoltella, Galleria d'Arte Moderna, Trst, *Zagrabia, la citta dele artiste*.

2020.

Ludwig Museum, Budimpešta, *Keeping the Balance / Egyensulyban*.

Umjetnički paviljon, Zagreb, *Zagreb, grad umjetnica*.

Galerija Josip Bepo Benković, Herceg Novi, Crna Gora, *53. Hercegnovski zimski salon*.

MG+MSUM Ljubljana, online izložba, *Viral Self-Portraits*.

2019.

Muzej savremene umjetnosti Vojvodine, Novi Sad, *Skok i zaron*.

Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *12. izložba HT nagrade suvremene umjetnosti*.

59. Annale, Poreč.

2018.

Muzej savremene umjetnosti Vojvodine, Novi Sad, *Moja umjetnost je moja stvarnost*.

NeMe Arts Center, Limassol, Kipar, *Stateless*.

Mali salon, MMSU Rijeka, *Moja umjetnost je moja stvarnost*.

HDLU, Zagreb, *Okruženju usprkos - 150. obljetnica HDLU*.

Pallas Projects/Studios, Dublin, *I Saw a Woman in Inverness Whom I Shall Never Forget*.

Umjetnički muzej na Cetinju - galerija Miodrag Dado Đurić, Crna Gora, *Post-Truth*.

Middlesbrough Institute of Modern Art, Middlesbrough, UK, *This Is Water*.

KVOST, Berlin, Njemačka, *Baywatch*.

Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *Glas umjetnika*.

2017.

Muzej savremene umetnosti Beograd, *Sekvence. Umetnost Jugoslavije i Srbije iz zbirki*.

Framer Framed, Amsterdam, *It Won't Be Long Now, Comrades!*.

BIO25 - Bijenale dizajna, Ljubljana, *Spekulativnost*.

Art Centre Silkeborg Bad, Danska, *Lice i identiteti*.

MMSU Rijeka, *Između tamo i tamo: anatomija privremenih migracija*.

2016.

Palazzo Morpurgo, Neo Associazione Culturale, Udine, Italija, *La fine del Nuovo*.

Galerija umjetnina, Split, *Spekulativnost – post dizajnerska praksa ili nova utopija?*.

XXI Milansko trijenale, hrvatska selekcija, *Spekulativno – post dizajnerska praksa ili nova utopija*, Italija.

Nacionalni muzej Gdanjsk, Poljska, *Exporting Zagreb, Constructing the Present of Memory*.

2015.

Muzej suvremene umjetnosti, Ljubljana, *Crises and New Beginnings*.

Survival k(n)it 7, Riga. Latvia. Organizator Latvian Centre for Contemporary Art.

Garage Museum of Contemporary Art, Moskva, Rusija, *Grammar of Freedom / Five Lessons*.

Galerija Osage, Hong Kong, *South by Southeast*.

Motorenhalle Projektzentrum, Dresden, Njemačka. *Boom, Bubble & Blast*.

2014.

Galerija <rotor>, Graz, Austrija, *The Art of Urban Engagement: Neighbourhood and Expertise*.

Carré d'Art - Nîmes Museum of Contemporary Art, Francuska, *Personal Cuts*.

Festival Željezara, Sisak.

2013.

Galerija PROZORI, Zagreb, *Rječnik svakodnevnih interakcija*.

Kunstmuseum Bochum, Njemačka, *wir wieder hier*.

2012.

Palais de Tokyo, Pariz, Francuska, *East side stories - Contemporary Croat videos*.

Galerija Open Systems, Beč, Austrija, *The Bring In Take Out - Living Archive*.

52. Annale, Istarska sabornica, Poreč.

The House of Electronic Arts Basel, Švicarska, *Gateways*.

Galerija Parmeggian, Fotografia Europea, Reggio Emilia, Italija, *Dalla Parte Delle Donne*.

Muzej MUAC, Mexico City, Meksiko, *Moving forwards, counting backwards*.

Centar za suvremenu umjetnost Futura, Prag, Češka, *Kriza skrbi*.

2011.

37. splitski SALON, podrumi Dioklecijanove palače, Split.

HICA (the Highland Institute for Contemporary Art), Scotland, *Concretely Immaterial*.

Kumu Art Muzej, Tallinn, Estonija, *gateways*.

Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, *Slika od zvuka*.

Galerija Emil Filla, Ústí nad Labem, Češka, *The Art of Urban Intervention*.

Galerija SKUC, Ljubljana, *Hidden Publics*.

2010.

Hochschule für Bildende Künste Dresden, Njemačka, *Case study: Artistic self-education*.

Multimedijalni kulturni centar Split, *Slika od zvuka*.

Galerija < rotor > Graz, Austrija, *Hidden Publics*.

Pogon Jedinstvo, Zagreb, *Festival Ekstravagantna tijela: Ekstravagantni umovi*.

Galerije moderne i suvremene umjetnosti u Veroni (Palazzo Forti), *E-motion to cohabit*.

Hartware MedienKunstVerein, Dortmund, Njemačka, *Agents & Provocateurs*.

Festival prvih *Poslovi sa sunem*, Zagreb, projekt *Utržak sunca*.

WHW kolektiv, stara zgrada Muzeja suvremene umjetnosti, *Umjetnost uvijek ima posljedice*.

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, *Par lijevih cipela*.

The Brno House of Art, Brno, Češka, *Long time no see*.

2009.

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, stalni postav *Zbirke u pokretu*.

Institute of Contemporary Art Dunaujvaros, Mađarska, *Agents and Provocateurs*.

REX, Beograd, *Rekonstrukcije: privatno = javno = privatno = javno*.

De Appel kustoski program, Nort-Amsterdam, NL, *Weak Signals, Wild Cards*.

Kunstmuseum Bochum, Njemačka, *A pair of Left Shoes-Reality Check in East Europe*.

Stiftelsen 3,14 / Bergen, Norveška, *Soft Manipulation*.

43. zagrebački salon - primijenjene umjetnosti i dizajn, Zagreb.

2008.

Moderna galerija, Ljubljana, *Muzej na cesti*, projekt *Bosanci van!*.

Galerija Ružić, Slavonski Brod, *Komunikacije*.

Donumenta 2008 - Hrvatska, Regensburg, Njemačka.

SPAPORT, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Zacheta National Gallery of Art, Varšava, Poljska, *Another city, another life*.

Edinburgh Sculpture Workshop, UK, *Positive Critical Imagination*.

Lab for Culture, Amsterdam, NL, On-line izložba *Victims' symptom*.

Moderna galerija & SKUC, Ljubljana, *Šengenske žene*.

Izložba Baranjske umjetničke kolonije (BUK), Gal. Waldinger, Osijek & MKG, Zagreb.

2007.

Galerija Shedhalle, Zurich, CH *Work to do!*, projekt 1FRANK=1GLAS.

National Academy of Art New Delhi, Indija, *Suvremena hrvatska umjetnost*.

Muzej Rupe, Dubrovnik, *Priroda i društvo / Parallel Lines*.

San Francisco Art Institute, Walter and McBean Galleries, *World Factory*.

Galerija O3ONE, Beograd, *Privatni plesači*.

42. Zagrebački salon, Zagreb.

HULU, Split, *Žene na raskrižju ideologija*, projekt *index.žene*

2006.

Kunstraum Dornbirn, Austrija, *Destroyed Worlds*.

Cultural center Babel, Utrecht, Nizozemska, *Eastern Neighbors*.

Beograd, Sofija, Istanbul, *HTMLles: Export 2*.

Rooseum Center for Contemporary Art, Malmo, Švedska, *Normalisation*.

2005.

MoMA PS1, New York, *Day labor*.

MMSU Rijeka, *1. Biennale Kvadrilaterale*.

Tirana Biennale 3, Tirana, Albanija.

39. Zagrebački salon, Zagreb.

Generali Foundation, Beč, Austrija, *How society and politics get in picture.*

Festival regije, Gornja Austrija, projekt *Samo za Austrijance.*

Lentos Muzej moderne umjetnosti Linz, Austrija, *Just do it!.*

Iaspis galerija, Štokholm, Švedska, *Nuisance or Necessity?.*

2004.

Marronnier Art Centre, Seoul, *A New Past.*

Liverpool Biennial, Liverpool, UK.

Urbani festival, Zagreb, *exUFexTension.*

Generali Foundation, Beč, *Collected Views from West or East.*

Muzej Moderne Umjetnosti, Saint-Etienne, Francuska, *Passage d'Europe.*

ZKM Karlsruhe, Njemačka, tematski fokus *Cyborg Bodies.*

Halle fur Kunst Luneburg, Njemačka, *Re-Location.*

2003.

Moderna galerija Ljubljana, *U3- 4.Trijenale suvremene slovenske umjetnosti.*

8. Međunarodni istambulski bijenale, Istanbul, Turska.

Whitney Muzej Američke Umjetnosti, New York, *The American Effect.*

Ludwig Muzej Budimpešta, *Moszkva ter Gravitacio.*

Walker Art Centre Minneapolis, on-line izložba *Translokacije.*

4. Triennale fotografije, Graz, Austrija.

2002.

Documenta11 Kassel, Njemačka, projekt *Distributivna pravda.*

Manifesta4, Europski bienalne suvremene umjetnosti, Frankfurt/Main, projekt *Artist From.*

Kunstraum Innsbruck, Austrija, *Plus Ultra.*

Expo Park Moskva/ Kunstraum Kreuberg Berlin, Njemačka, *The Misfits.*

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, *Here Tomorrow.*

BigTorino - Bienale mladih, Torino, Italija.

2001.

Artspace Visual Art Centre, Sydney, Australija, *Model Citizen.*

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, *Ispričati priču.*

National Gallery of Art, Tirana, Albanija, *Becomings*.
Festival Zadar uživo, Zadar, projekt *City Walks*.
WUK Kunsthalle Exnergasse, Beč, Austrija, *What, How & For Whom*.
Generali Foundation, Beč, Austrija, CD room/ Internet *Double Life*.
The Alternative Museum, New York, web izložba.
VIDEOLISBOA, Međunarodni video festival, web selekcija, Lisabon, Portugal.
10. trijenale Indije, New Delhi, Indija.

2000.

Galerija The Brewery Project, Los Angeles, SAD.
5. Međunarodni festival novog filma, Split.
Galerija SKUC, Ljubljana, Slovenija, *Mala zemlja za veliki odmor*.
FILE Electronic Language International Festival, Sao Paulo, Brasil.
HDLU Zagreb, *Što, kako i za koga*.
EMAF, European Media Art Festival 2000, Osnabruck, Njemačka.
10 hrvatskih umjetnika, Sarajevo i Rijeka, *Ambijent 90*.

NAGRADE:

2020. Herceg Novi, Crna Gora. Druga nagrada 53. hercegnovskog zimskog salona.
2019. MSU Zagreb. Druga nagrada na „12. izložbi HT nagrade suvremene umjetnosti“.
2001. New Delhi, Indija. Nagrada na 10. trijenalu Indije.
2000. Split, GrandPrix u kategoriji novih medija
2000. Zagreb, Druga nagrada na web natječaju multimedijalnog instituta [mi2].

UMJETNIČKE STIPENDIJE:

2015. University of Johannesburg, Johannesburg, Južna Afrika.
2011. MUAC / SOMA, Mexico City.
2005. New York, SAD, Galerija Art in General.

2003. Walker Art Center Minneapolis, US & ArtsLink/CEC International Partners
2002. Artspace Visual Art Centre. Sydney, Australija.
2001. Jaipur, Indija. Umjetnička radionica u sklopu 10. trijenala Indije.
1999. SEAFair99 Workshop, Macedonia, Hands-on VR/Web3D
1998. Budimpešta, Artist in Residency, C3 (Center for Culture & Communication)
1996. ArtsLink, Soros CCA. Šest tjedana, Minneapolis, New York.
1994. Jezero Sv. Ana, Rumunjska. Dva tjedna, instalacije, performansi.
1993. Hag, Nizozemska. Tri tjedna, Haška Kraljevska Akademija.

PDF knjige na DVD-u, dostupna je i na poveznici <http://www.andreja.info/book-kuluncic.pdf>
Knjiga „*Andreja Kulunčić: Art for Social Changes / Umjetnost za društvene promjene*“, sadrži izbor od petnaest projekata autorice nastalih u razdoblju od 2000. do 2018. godine. Tekst Irena Bekić, dizajn Dejan Dragosavac-Ruta, Zagreb, MAPA, 2018.

BIBLIOGRAFIJA STRUČNIH TEKSTOVA (izbor):

Marijan Špoljar: „Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete, izložba Andreje Kulunčić u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci“
Tekst je emitiran u emisija Triptih, HR 3, 5.4.2022.

Eric Ušić: „O izložbi u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli“
Tekst je emitiran u emisija Triptih, HR 3, 4.5.2021.

Goran Galić: „Otoci strave“
Intervju objavljen u Vijencu, Inkluzija 42, 8.9.2022.

Anca Verona Mihuleţ: „imena, samo imena...“
Tekst u publikaciji projekta „Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete“, Zagreb, 2022.

Irena Bekić: „Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete – dekonstrukcija jedne amnezije“

Tekst u publikaciji projekta „Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete“, Zagreb, 2022.

Nada Beroš: „Andreja Kulunčić: Umjetnost može osmisliti alate za promjenu“

Intervju objavljen na portalu NOVOSTI, 23.7.2019.

Irena Bekić: „post scriptum“

Esej u knjizi „Andreja Kulunčić: Umjetnost za društvene promjene / Art for Social Changes“, Zagreb, lipanj 2018.

Antun Maračić: „Umjetnost iz sjene“

Tekst iz kataloga „Vrapce Pillows / Vrapčanski jastuci“, Galerija Forum, Zagreb, siječanj 2016.

Andreja Žapčić: „Mi još uvijek nismo naučili živjeti s drugima, taj nas zadatak tek čeka“

Razgovor objavljen na portalu Pogledaj.to, 25.7.2017.

Kate Sutton „Nove tendencije/ Newer Tendencies, Hrvatska suvremene umjetnost u Zagrebu“

Aksenov Family Foundation, In English and Croatian, Str. 20.-23., 2015.

Dolores Marčetić: „Diskriminacija i zlostavljanje odraz su društvene situacije, a ne slabosti žena“

Razgovor objavljen na portalu LIBELA, 26.6.2015.

Irena Bekić: „Andreja Kulunčić: Kreativne strategije“

Tekst emitiran u emisiji Triptih na Trećem programu Hrvatskog radija, 03.03.2015.

Bojan Krištofić: „Umjetnost kao učilište demokracije“

Objavljeno na portalu vizkultura.hr, 13. veljače 2015.

Martina Salvaro: „Početnica zajedničkog djelovanja“

Objavljeno na portalu h-alter, 4.2.2015.

Marina Tkalčić: „Počnimo najbolje što se može u situaciji u kojoj se nalazimo!“
Objavljeno na web stranici libela.org, 25.6.2014.

Bojan Krištofić: „Cvrkut vrabaca na jastuku uz uzglavlje“
Objavljeno u časopisu Zarez br. 386, 19.6.2014.

Amanda de la Garza, Alejandra Labastida, Ignacio Plá:
"Creative Strategies Building the Common"
Objavljeno u katalogu "Conquering and Constructing the Common"
Museo MUAC (Museo Universitario Arte Contemporáneo), Mexico City, 2013.

Bojan Krištofić: „Umjetnost za društvene promjene“
Objavljeno na portalu dizaj.hr, siječanj 2014. Intervju je izvorno emitiran u emisiji Jutro na trećem Trećeg programa Hrvatskog radija, studeni 2013.

Katerina Duda: „Učiniti problem vidljivim: o društvenoj praksi u umjetnosti“
Objavljeno u časopisu Nepokoreni grad, br.2. siječanj 2014.

Zoran Erić: „Umetnost iznova zamišlja zajednicu“
Objavljen u katalogu samostalne izložbe Andreje Kulunčić „index.zene“,
Salon Muzeja savremene umetnosti Beograd, 2013.

Irena Bekić: „(Po)etika društvenih promjena“ (hrvatski od 36 str.)
Esej u knjizi „Andreja Kulunčić: Umjetnost za društvene promjene / Art for Social Changes“,
Zagreb, 2013.

Antonello Tolve: „Socijalna skulptura Andreje Kulunčić“
Intervju povodom samostalne izložbe "Are you optimistic about the future?"
Muzej MADRE Napulj, prosinac 2011.

Radmila Iva Janković: „Jesi li optimist glede budućnosti?“
Objavljen u katalogu samostalne izložbe Andreje Kulunčić "Are you optimistic about the future?", Museo MADRE Napulj, prosinac 2011.

Bojan Mucko: „Virus vijesti Andreje Kulunčić – reafirmacija s margina“

Objavljeno u časopisu Čemu br.20, Zagreb, studeni 2011.

Irena Bekić: „Pozdrav iz Korčule“

Za projekt Andreja Kulunčić „Komercijalizacija povijesti“, Korčula, prosinac 2010.

Bojan Mucko: „O stanju nacije Andreje Kulunčić – normalizacija između redaka“

Objavljeno u časopisu Oris br. 64, rujan 2010.

Petra Novak & Tamara Sertić: „Stvaranje mostova“

INTERVJU SA ANDREJA KULUNČIĆ

Objavljeno u publikaciji "FROM Consideration to Commitment: art in critical confrontation to society", Belgrade, Ljubljana, Skopje, Zagreb, studeni 2010.

<http://talkingcriticarts.wordpress.com>

Vesna Vuković: „Preslagivanje odnosa, promjena relacija“

Objavljeno na portalu kulturpunkt.hr, siječanj 2010.

Transkript razgovora s Andrejom Kulunčić

razgovor vodila Jelena Vesić, objavljeno u katalogu „Videografija regiona“, Beograd, 2009.

Dea Vidović: „Prava pitanja“

Objavljeno na portalu kulturpunkt.hr, siječanj 2009.

Ivana Bago i Antonia Majača: „Andreja Kulunčić“

Katalog „Andreja Kulunčić“, galerija Rigo, Novigrad, siječnja 2009.

Nataša Ilić: „Alati otpora - Razgovor s Andrejom Kulunčić“

Katalog izložbe: „UrbanFestival2008“, [BLOK], Zagreb, 2008

Miško Šuvaković: „Net-mitologija: o ekransko-mitologijskim strukturama Andreje Kulunčić“

KONCEPTUALNA UMJETNOST, Str. 791.-793.

U izdanju Muzeja suvremene umjetnosti Vojvodina, Novi Sad 2007.

Silva Kalčić: „Umjetnost bez iluzije“

ORIS, Časopis za arhitekturu i kulturu, Broj VIII - 40, Zagreb, kolovoz 2006.

Nataša Ilić: "A Place Under the Sun"

Predgovor kataloga izložbe u galeriji NOVA, Zagreb, svibanj 2006.

Irena Bekić „Čitanja”

Predgovor kataloga izložbe u galeriji Prozori, Zagreb 2006.

Sofia Hernandez Chong Cuy: "Art World As Community, Artist As Sociologist"

Predgovor kataloga izložbe "The New York Art World for Dummies", Art in General, New York, 2005.

Carol Kino: "Croatian Artists Set Their Sights on New York"

New York Times (and International Herald Tribune), lipanj 23, 2005.

Frans-Josef Petersson and Robert Stasinski: "INTERVIEW: Andreja Kulunčić"

NU-E magazine, Stockholm, 20 travanj 2004.

Lawrence Rinder: Pref.cat. American Effect

Whitney Museum of American Art, New York 2003.

Thomas Dreher: "Net Polls and Political Dialogues: Andreja Kulunčić"

IASLonline Lessons in NetArt <http://iasl.uni-muenchen.de/links/lektion13e.html>

Nada Beroš: "Andreja Kulunčić: Volume-up"

Predgovor kataloga izložbe The Art Centre Silkeborg Bad, Danska, Zagreb, travanj 2003.

Matthias Dusini: "Crossing the publicity border. The work of Croatian artist Andreja Kulunčić"

Springerin 4/02: Far Eastern, prosinac 2002 – veljača 2003.

Nataša Ilić: „Andreja Kulunčić”

Gazet 'art, prosinac 2002.

WHW: "Aperto Zagreb"

Flash Art, Vol. XXXIV, n 226, International, listopad 2002.

Roxana Marcoci: Pref.cat. Here Tomorrow

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb 2002.

Janka Vukmir: "Andreja Kulunčić"

Documenta11 Short Guide, Kassel 2002.

Meike Behm: "Andreja Kulunčić"

Manifesta4 Short Guide, Frankfurt/Main 2002.

Silva Kalcic: „Andreja Kuluncic, umjetnica Internet arta”

Kontura, Art Magazin, no. 70. April/ May 2002.

Tihomir Milovac: "The Misfits"

Nataša Ilić: "Work, Laziness, Leisure ... "

Pref.cat. The Misfits, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb 2002.

Branko Franceschi: „<http://www.andreja.org>“

Život umjetnosti, br. 65/66, Zagreb, 2002.

Nataša Ilić: Pref.cat. „Ispričati priču“

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb 2001.

Yvonne Volkart: "Connective Identities"

Pref.cat. Double life, Generali Foundation, Wien 2001.

Ana Dević: Cat. "Devenirs / Becomings"

Contemporary art in South – Eastern Europe, 2001.

Nataša Ilić, Ana Dević: „NAMA – 1908 zaposlenika, 15 robnih kuća”

Zarez, II, br. 33, 8.06.2000.

Branko Franceschi: Postscript cat. „Zatvorena zbilja – embrio“
Galerija Miroslav Kraljević, Zagreb 2000.

Katherine A. Carl, Branko Franceschi: Essays cat. Ambience 90
Collegium artisticum, Sarajevo / Moderna galerija, Rijeka 2000.

Ružica Šimunović: „Od hardvera do softvera“
Život umjetnosti, br. 63, Zagreb, 2000